

SANAT KÜLTÜR VE TARİH YAZILARI II

SANAT KÜLTÜR TARİH

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Arş. Gör. Dr. Muhammed Emin DOĞAN

İKSAD
Publishing House

SANAT KÜLTÜR VE TARİH YAZILARI II

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Prof. Dr. Süleyman ÇİĞDEM

Arş. Gör. Dr. Muhammed Emin DOĞAN

YAZARLAR

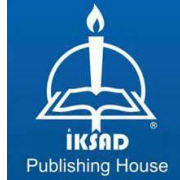
Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ

Prof. Dr. Rafet METİN

Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Cüneydi HAS

Arş. Gör. Dr. Muhammed Emin DOĞAN

Copyright © 2025 by iksad publishing house
All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or
transmitted in any form or by
any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical
methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of
brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses
permitted by copyright law. Institution of Economic Development and Social
Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-410-2

Cover Design: Muhammed Emin DOĞAN

November / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 16x24cm

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....1

Editörler

BİRİNCİ BÖLÜM

Erzurum Gümrük Camii Külliyesi ve Restorasyonları.....3-42

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

İKİNCİ BÖLÜM

Bursa/Şeker Hoca Camii, Türbe, Çeşme ve Haziresi.....43-69

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ & Nur Yağmur BÜBER

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1260-61/1844-45 Temettüat Kayıtları Işığında Kızılkaya Köyünün Sosyal ve Ekonomik Yapısı.....71-86

Prof. Dr. Rafet METİN

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1260-61 / 1844-45 Temettüat Kayıtları Işığında Gölköy Köyünün Sosyal Ve Ekonomik Yapısı.....87-104

Prof. Dr. Rafet METİN

BEŞİNCİ BÖLÜM

Bursa Müzesi'nden Aphrodite (Venüs) Anadyomene Figürini.....105-114

Dr. Öğr. Üyesi Ahmed Cuneydi HAS

ALTINCI BÖLÜM

Anadolu Erenlerinden Şeyh Merzubani Veli; Türbesi ve Çilehanesi...115-136

Arş. Gör. Dr. Muhammed Emin DOĞAN

ÖNSÖZ

Sanat tarihi, yalnızca geçmişin mimari ve estetik mirasını belgelemenin ötesinde; toplumların zihniyet dünyasını, inanç biçimlerini, kültürel süreklilik ve kırılmalarını anlamaya imkân tanıyan derin bir okuma alanıdır. Elinizdeki Sanat Tarihi ve Kültür Yazıları II, bu anlayışın ikinci durağını temsil ediyor. İlk kitabın açtığı yol, bu ciltte daha geniş bir perspektifle hem yöntemsel hem de tematik olarak zenginleştirilerek devam ettirilmektedir.

Bu kitapta, Türk-İslâm sanatının farklı dönem ve coğrafyalarına yayılan konular; mimariden mezar taşı tipolojilerine, maddi kültür unsurlarından şehir tarihi okumalarına uzanan çok yönlü bir çerçevede ele alınmaktadır. Her bir yazı, kendi bağlamının ötesine geçerek, sanat eserini ortaya çıkaran toplumsal yapıyı, zihniyeti ve kültürel sürekliliği anlamaya yönelik bir çabanın ürünüdür. Bu yönüyle kitap, hem akademik çalışma geleneğine bağlı kalmakta hem de okuyucuya sanat tarihinin yaşayan bir disiplin olduğunu hatırlatmaktadır.

Bu ciltte yer alan yazıların önemli bir kısmı, saha tecrübesi, arşiv araştırmaları ve yıllara yayılan akademik birikimin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Türk-İslâm mezar taşları, külliye mimarisi, ikonografi, kent dokusu ve dini-sosyal kurumlar gibi alanlarda yürütülen çalışmalar; sanat tarihinin disiplinler arası bir yaklaşımı nasıl zorunlu kıldığını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Kitabın amacı, yalnızca yeni bilgiler sunmak değil; aynı zamanda Türk-İslâm sanatının anlaşılması, korunması ve gelecek nesillere aktarılması konusunda bir farkındalık oluşturmak, bu mirası okura hem bilimsel hem de estetik bir duyarlılıkla tanıtmaktır. Bu bağlamda çalışmanın, sanat tarihi literatüründe mütevazı da olsa yeni tartışmalara kapı aralamasını ve araştırmacılar için ilham verici bir kaynak niteliği taşımasını diliyorum.

Bu kitabın ortaya çıkmasında ve hazırlanmasında desteklerini esirgemeyen meslektaşlarıma ve her aşamada ilham veren sanat eserlerini vücuda getiren banilere teşekkür borçluyum.

Sanat tarihine duyduğumuz ortak sevgi ve merakın artarak çoğalması dileğiyle...

Editörlerden

BİRİNCİ BÖLÜM

ERZURUM GÜMRÜK CAMİİ KÜLLİYESİ VE
RESTORASYONLARI
ERZURUM GÜMRÜK MOSQUE COMPLEX AND ITS
RESTORATIONS

Prof. Dr. Haldun ÖZKAN

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, hozkan@atauni.edu.tr,
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2601-2731>

GİRİŞ

Kadim bir geçmişe sahip olan ve çeşitli milletlerin idaresi altında gelişip büyüyen Erzurum, Ortaçağ boyunca önemli ve yoğun nüfuslu bir merkez olma niteliğini uzun süre korumuştur. Sultan Alparslan'ın 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Erzurum çevresini Emîr Saltuk'a iktâ olarak tahsis etmesi ve aynı yıl şehrin Saltuk tarafından fethedilmesiyle bölgede Türk hâkimiyeti kesin biçimde tesis edilmiş; böylece Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi Saltuklular Beyliği'nin temelleri atılmıştır (Özkan, 2016: 4). XII. ve XIII. yüzyıllarda Anadolu'nun en önemli ve mamur şehirlerinden biri hâline gelen Erzurum, XIV. yüzyılda Akkoyunlu ve Karakoyunlu güçleri arasında meydana gelen mücadeleler sonucunda büyük ölçüde tahrip olmuştur (Sümer, 1999: 4-5). Tarih boyunca stratejik ve askerî konumunun etkisiyle Erzurum, aynı zamanda canlı bir ticaret merkezi niteliği kazanmıştır. Ortaçağ Bizans ve İslâm kaynaklarında Erzurum; zengin, çok uluslu bir tüccar nüfusu barındıran ve halı üretiminin yaygın olduğu bir şehir olarak tanımlanmaktadır. XIV. ve XV. yüzyıllarda çeşitli siyasal ve askerî nedenlerle sarsılan şehir, Osmanlı hâkimiyeti döneminde ticari canlılığını yeniden kazanmıştır. Çaldıran Savaşından sonra 1514 yılında Doğu Anadolu'nun büyük bir kısmı ile birlikte Erzurum'da Osmanlı yönetimine girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde yeniden imar edilen ve iskâna açılan Erzurum, 20-25 yıl içerisinde yeniden toparlanmaya başlamıştır. Osmanlılar zamanında Erzurum ve bağlı yerleşimler bir Beylerbeylik şeklinde idare edilmiştir. Erzurum Beylerbeyliği 1535 yılında kurulmuş, 1556 yılında 26 olan sancak sayısı, 1578 yılında 31'e çıkmıştır (Pamuk, 2006: 54). 1540 tarihli tapu defterlerinde bölgenin 50-60 yıl boş ve harap halde kaldıktan sonra, Kanuni zamanında şenlenmeye başladığı açıkça kaydedilmiştir. Kanûnî Sultan Süleyman, 5 Eylül 1534'te İrakeyn Seferi'ne çıkarken Erzurum'a gelmiş; 1554 yılındaki Nahçıvan Seferi dönüşünde ise yaklaşık yirmi dört gün burada konaklamıştır (Aydın, 1995: 321). Bu süreçte kale tamir edilmiş, iskânı teşvik amacıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Erzurum Osmanlı İmparatorluğu döneminde bir eyalet merkezi olarak çok gelişmiştir. Trabzon-Tebriiz ticaret yolu üzerinde olması ve kalesinden dolayı serhat şehri statüsüne sahip oluşu, Erzurum'u, Osmanlıların İran'a yaptığı seferlerin askerî üssü konumuna getirmiştir. Günden güne gelişerek; ticaret, kültür, sanat, sanayi ve askerî merkez haline gelmiştir (Yurdaydın, 1976). Şehrin askerî öneminin artması, Erzurum'un yeniden

gelişimini hızlandırmıştır. Anadolu ve Karadeniz üzerinden doğuya uzanan büyük askerî ve ticarî yolların kesişim noktasında yer alan Erzurum, bu sayede bölgesel bir merkez olma niteliğini yeniden kazanmıştır. Takip eden İran savaşları sırasında da Osmanlı ordularının toplanma yeri, erzak ve mühimmat depolarının bulunduğu başlıca ikmal ve hareket üssü olma özelliğini sürdürmüştür. Şark Seferi Serdarı Lala Mustafa Paşa iki kışı Erzurum'da geçirmiş; 1590'da İran ile yapılan antlaşma sonrasında bölge geçici bir huzur dönemine girmiştir. Uygulanan iskân politikaları sayesinde Erzurum, yaklaşık yirmi ila yirmi beş yıl içinde yeniden toparlanarak eski canlılığına kavuşmuştur. İran tehdidinin artması üzerine Revan Seferi'ne çıkan IV. Murad, Temmuz 1635'te Erzurum'a uğramış, burada yaklaşık bir hafta kalarak çeşitli imar faaliyetlerini başlatmıştır. XVII. yüzyıl boyunca Erzurum hem fiziki yapı hem de nüfus bakımından gelişimini sürdürmüştür. Şehir, doğudan batıya yaklaşık yedi kilometrelik bir sahaya yayılmış olup, asıl yerleşim bölgesi çifte surlarla çevriliydi. Şehrin dışı açılımı ise ulaşım yönlerine göre adlandırılan dört ana kapı aracılığıyla sağlanmaktaydı. XVIII. yüzyılın ilk yarısındaki İran savaşları Erzurum'un stratejik önemini yeniden ön plana çıkarmıştır. Bu savaşlar sırasında Ruslar ilk defa Güney Kafkasya'da Osmanlılara rakip olarak ortaya çıkmışlardır. Devlet, İran ve Rusya'ya karşı Erzurum'u güçlendirmek için birtakım tedbirler alınmıştır. Erzurum ve Trabzon, Osmanlı Devleti'nin önemli ticaret ve gümrük merkezleri olarak birlikte işleyen iki kritik noktadır.

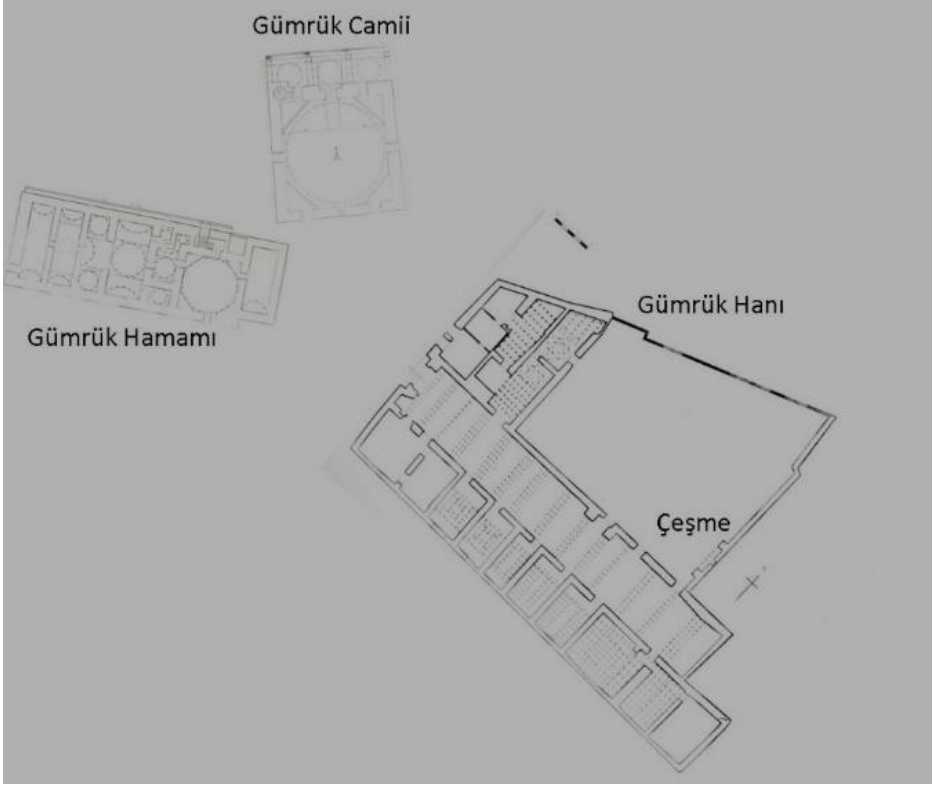
Erzurum'un Osmanlı idaresi döneminde geçirdiği dönüşüm süreci yalnızca askerî ve ticarî alanlarda değil, mimarî ve şehircilik bakımından da dikkat çekicidir. Bu dönemde şehir dokusu, cami, medrese, han, hamam ve bedesten gibi unsurları bir araya getiren Osmanlı külliye anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Bu anlayışın Erzurum'daki en önemli örneklerinden biri Gümrük Camii Külliyesidir.

Görsel 1-2: Gümrük Külliyesi'nin Konumu

Osmanlı döneminde bir “vakıf şehri” kimliği taşıyan Erzurum’da, özellikle 18. yüzyılda vakıf kurma ve hayır eserleri inşa ettirme konusunda belirgin bir hareketlilik gözlenmiştir. Bu dönemde birçok hayır sahibi vakıf tesis etmek için adeta birbirleriyle yarışmış, bunların arasında en dikkat çekici isimlerden biri Hacı Derviş İbrahim Ağa olmuştur. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgilere sahip olmamakla birlikte, mevcut kayıtlar onun özellikle hayır faaliyetlerine kendisini adanmış bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Hacı Derviş İbrahim Ağa, Gümrük camii, Gümrük hanı, hamamı ve çeşmesi gibi önemli yapıları inşa ettirmiş; bunun yanı sıra şehir merkezinde Derviş Ağa Camiini yaptırmış, ayrıca, Yeğen Ağa Camii’nin onarımına önemli katkılar sağlayan Hacı Derviş İbrahim Ağa’nın, aynı mahallede bulunan Çiftgöbek Hamamının yapımına da destek verdiği vakfiye kayıtlarından öğrenilmektedir.

Hayır eserleriyle tanınan Derviş İbrahim Ağa’nın kabri, Erzurum’da kendi yaptırdığı Derviş Ağa Camiinin haziresinde baldaken tarzında bir türbe içerisinde bulunmaktadır. Mezar taşındaki talik hatlı kitabeye göre 1149 H./1736 M. yılında vefat etmiştir. Aynı kitabe, onun çeşitli camiler, çeşmeler ve pek çok köprü inşa ettiren bir hayır sahibi olduğu kayıtlıdır. Derviş İbrahim Ağa’nın halk arasında zengin bir tüccar olarak tanındığı da rivayet edilmektedir. Vakfiyesinde adı geçen Büyük Han, Hacı Bali Hanı, ev, devehane, eyvanlar, bahçeler ve dükkânların ise günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır (Yurttaş, 2008: 2). Banisi olduğu Gümrük camii, hanı, hamamı ve çeşmesi 2005-2006 yıllarında Vakıflar Erzurum Bölge Müdürlüğü tarafından kapsamlı bir restorasyon geçirmiştir.

Görsel 3: Erzurum Gümrük Cami Külliyesi Yapıların Konumu

Vakfiyenin Özeti:

Görsel 4: Hacı Bektaş Oğlu Derviş İbrahim'e Ait 1139 H.-1726 M. Tarihli Vakfiye Özeti

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde, 581/1 numaralı defterin 97. sayfası ve 102. sırasında kayıtlı bulunan, Hacı Bektaş oğlu Derviş İbrahim'e ait

1139 H./1726 M. tarihli vakfiyede özetle şu hususlar ifade edilmektedir: Dua ve geleneksel giriş ibarelerinden sonra, Hacı Derviş Ağa'nın aklen ve bedenen sağlıklı olduğu halde aşağıdaki mallarını vakfettiği belirtilir:

1. Vakfedilen Taşınmazlar

Derviş Ağa, Erzurum suru dışında kendisine ait olan ve “Gümrük Hanı” olarak bilinen yapı ile eklentilerini; hanın önünde taş malzemeden inşa ettiği hamamı kilerleri ve diğer birimleriyle; hamama bitişik Büyük Han'ı ve ona bağlı dükkânları vakfettiğini bildirir.

Ayrıca:

- Erzurum'un Hasan-ı Basri Mahallesi'nde, Gürcü Mehmed Paşa Camii yakınında inşa ettirdiği “Saray Hamamı”nı, suyu ve bütün eklentileriyle,
- Erzurum'da Yeğen Ağa Camii civarında oturduğu evi, devehanesi, eyvanları, bahçeleri ve çeşitli müstemilatıyla,
- **20.000 kuruş nakit parayı** vakfına dahil ederek mülkiyetinden çıkardığını beyan etmiştir.

2. Vakfın Yönetimi ve Şartları

Vakfiye, Erzurum Kadısı İmamzade Ahmed Efendi huzurunda tescil edilmiştir. Derviş Ağa aşağıdaki şartları ileri sürmektedir:

- **20.000 kuruşluk nakit vakfın işletmesi** sağlığında kendisinde olacaktır.
- Vefatından sonra, vakıf mallarının ve su yollarının tamirinden artan meblağ evlatlarına; nikâhlı eşine ise sekizde bir oranında verilecektir.
- Evlat bırakmaksızın vefat ederse gelir, sırasıyla: amcası oğlu Dede Mustafa Bey'e; ana bir kardeşi Hacı Mehmed Çelebi'ye; ana bir kız kardeşi Raziye Hatun'a ve mevcut nikâhlı eşlerine paylaştırılacaktır. Bunlardan birinin ölümü hâlinde payları kendi çocuklarına intikal edecektir.

3. Dini Görevlilere Tahsis Edilen Görev ve Ücretler

Derviş Ağa, Gümrük yakınında inşa ettirdiği cami ile babası tarafından Derviş Ağa Mahallesi'nde yaptırılan caminin imam ve hatiplerinin vakıf tasarrufunda bulunmasını; elde edilen gelirle köprü, medrese, cami, çeşme gibi

hayır eserleri inşa edilmesini şart koşmuştur. Bu görev karşılığında açıktan maaş beyan edilmek suretiyle mütevellilik yapılacaktır.

4. Mütevellilik ve Nazırlık Düzeni

- Vakfın ilk mütevellisi bizzat kurucudur.
- Onun vefatından sonra mütevellilik evlatlarına geçecek; büyük olan günde 25 akçe ile **mütevelli**, diğeri günde 12 akçe ile **nazır** olacaktır.
- Evlat nesli kesilirse mütevellilik ve nazırlık sırasıyla Dede Mustafa Bey ve Hacı Mehmed Çelebi'ye, sonra onların çocuklarına, onların nesli de biterse Erzurum'da ikamet etmek şartıyla Derviş Ağa'nın hizmetlilerine geçecektir.

5. Tamir ve Bakım Yükümlülükleri

Mütevelli ve nazır, vakıf gelirlerinden aşağıdaki yapıların tamirini üstlenecektir:

- Hamamlar, hanlar ve camilerin su yolları
- Bayburt kasabasında, kale önünde babası Hacı Bektaş'ın yaptırdığı çeşme ve su yolu
- Ilıca yakınında babasının yaptırdığı köprü
- Babasının inşa ettirdiği ilk mescid (Derviş Ağa Camii'nin ilk yapısı)
- Vakıf evleri

6. Cami Görevlilerine Belirlenen Günlük Ücretler

Gümrük Mahallesi Camii için:

- İmam ve hatip: 10 akçe
- İki müezzin (nöbetleşe): her biri 7 akçe
- Temizlikçi: 7 akçe
- Süpürge, hasır ve mum gideri: 6 akçe
- Vakıf kâtibi: 4 akçe
- Gelir toplayıcı: 4 akçe
- Hayır sahiplerini anan kişi: 2 akçe
- Cuma vaizi: 7 akçe

Gülahmet Çarşısı yakındaki, kümbet önünde babası tarafından inşa ettirilen Derviş Ağa camii için:

- İmam-hatip: toplam 10 akçe (7 akçe imamet, 3 akçe hitabet)

- İki müezzin: her biri 5 akçe
- Temizlikçi: 5 akçe
- Süpürge, hasır ve mum gideri: 6 akçe

7. Şahitler

Vakfiyede:

- Erzurum Müftüsü Şeyh Mehmed Efendi,
- Eski Erzurum Müftüsü Ömer Efendi'nin de bulunduğu **toplam 22 şahidin** adı kayıtlıdır.

8. Sonraki Ekler

Daha sonraki tarihlerde vakfiyeye bir zeyl eklenmiş; Gümrük Hanı üzerinde odalar ve eyvan ile Büyük Han'da 11 oda inşa edilerek vakfa dahil edilmiştir. Bu ek yapıların inşası için vakıf parasından 10.000 kuruş harcanmıştır. Bu zeylde altı şahidin adı yer almaktadır.

9. Kadı Onayları

Vakfiye, daha sonraki yıllarda şu kadılar tarafından kontrol edilerek tasdik edilmiştir:

- 1200 H./1786 M.: Erzurum Kadısı Mehmed Şakir Efendi
- 1207 H./1792 M.: Erzurum Kadısı Seyyid Mehmed Şemseddin
- 1207 H./1792–93 M.: Erzurum Kadısı Mehmed Esad (Yurttaş, 2008: 2).

Camii; Erzurum'un Gölbaşı semtinde, Gümrük Caddesi üzerinde yer alan Gümrük Camii, adını yakınında bulunan ve XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun üçüncü büyük gümrüğü olarak faaliyet gösteren Erzurum Gümrüğünden almıştır. Gümrüğün hemen yakınında yer alması, handa kalan yolcularında ibadet ihtiyacını karşılamıştır. Konumu bakımından, Osmanlı şehir planlamasında ibadet mekânlarının ticaret merkezleriyle birlikte düşünülmesinin tipik bir örneğini oluşturması bakımından önemlidir. Şehrin ticarî canlılığını ve gümrük faaliyetlerini desteklemek amacıyla bu bölgede bir ibadet ve toplanma alanının oluşturulması, dönemin şehir politikalarıyla uyum içindedir. 1976'da Erzurum VGM tarafından "korunması gereken kültür varlığı" olarak tescillenmiştir.

Caminin kapısı üzerinde bulunan talik hatla yazılmış kitabesinde 1130 H./1718 M. yılında Hacı Bektaşzade Hacı Derviş İbrahim tarafından yaptırıldığı kayıtlıdır (Konyalı, 1960: 205., Yurttaş, 2008: 2).

زهی بیت عبادات الہی جامع والا
خوشا خیر جلیل الشان نوح طرح فلک فرسا
جناب حاج درویش حامی بکتاش زاده کیم الحق
بو زیبا جامعہ مقدرونی صرف ایلدی حق
رباض جنت ابتد ارض روی ین آثاری
اودر عالمده حالا عامر معمر عقبا
عجب عالی حستہ طرح پر فیض مقدس کیم
بو کونہ واصفا . . . بر تاریخ مستنا
1130

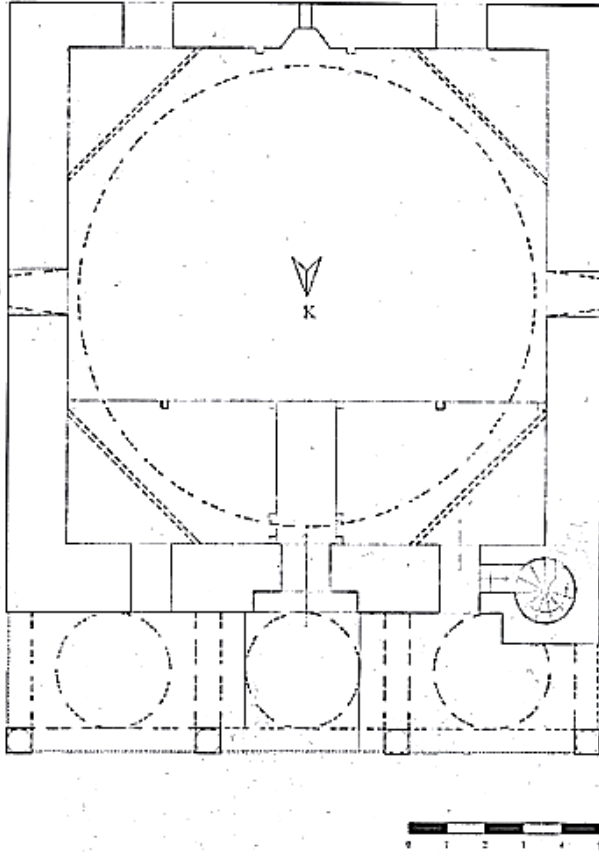
Görsel 5: Gümrük Camii Kitabesi

Zehi beyt-i ibadât-i ilâhi cami-i vâlâ
Hoşa hayr-i Celil-üş-şan-i nev-tarh-ı felek-feresa
Cenab-ı Hac Derviş Hacı Bektaşzade kim el-hak
Bu ziba cami'a makdurini sarf eyledi hakka
Riyaz-ı Cennet etdi Arz-ı Rumi(Erzurum) yümnü-ü asarı
Odur âlemde hâlen amir-i ma'mur-ı ukba
Aceb âli hoceste tarh-ı pür feyz-i mukaddes kim
Bu güne.....Vasıfa bir tarih-i müstesna
1130

- Kitabe: "Büyük cami, ilahi ibadet evi ne güzel yapılmış. Feleğin aşındırdığı, yeni düzenlenmiş, şanı yüce hayır eseri ne hoştur. Hacı Derviş Hacı Bektaşzâde hazretleri hakikaten bu güzel camiye elinden gelen gayreti sarf etti Eserlerin bereketi, Erzurum'u cennet bahçesi yaptı. Şu an dünyada ahiretini şenlendiren odur. Şaşılabacak yücelikte bereketli çok mukaddes feyizli bir düzenlemedir. Çünkü...(Son mısra tümüyle okunamadığı için anlam tamamlanamamıştır) 1718."

Gümrük Camii, kesme taştan inşa edilmiş olup tek kubbeli, kare planlı klasik Osmanlı plan şemasına sahiptir. Kare planlı harim bölümü, tromplarla geçilen tuğladan örülmüş 12.50m çapındaki bir ana kubbe ile örtülmüştür. Kubbe eteğinde yer alan kuşakta Hz. Allah'ın isimleri yazılıdır. Kubbe göbeğinde ise kalemişi bir madalyon bulunmaktadır. Kubbe kilit noktasındaki bu madalyonda dört defa "**Kul küllü yağmelu alâ şakiletehu**" Ayeti kerimesi

yazılıdır (Yurttaş, Özkan, VD, 2024: 69). Kubbe kasnağında yer alan pencereler iç mekânın aydınlanmasını sağlamaktadır. Tonoz bingilerin kemer aralarında Hz. Allah'ın, Hz. Muhammed'in ve dört halifenin adlarının yazılı olduğu panolar bulunmaktadır. Caminin kuzeyinde taş sütunlar üzerine oturan sivri kemerli üç bölümlü son cemaat yeri bulunur. Caminin eyvan türü tarzındaki girişi düz atkı taşlı olup silmelerle sınırlandırılmış ve her iki köşesinde birer sütüncü başlığı bulunmaktadır.

Görsel 6: Gümrük Camii Planı VGM'den

Caminin içerisinde güney yönde kesme taştan yapılan beş yüzeyli, mukarnas kavsaralı mihrap nişi bulunmaktadır. Orijinal olmayan ahşap minberi ise süslemesiz ve sadedir. Kuzey yönde, dördü bağımsız ikisi duvara bitişik altı ahşap taşıyıcı ile taşınan mahfil bulunmaktadır. Mahfile çıkış kuzey cephenin batısında yer alan pencere içerisinden sağlanmaktadır. Pencere içerisinde

merdiven uygulaması Erzurum Osmanlı dönemi camilerinde yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Merdivenler aynı zamanda minarenin de çıkışını oluşturur. Minare, caminin kuzeybatı köşesinde yer almakta olup taş kaideli tuğla gövdeli silindirik gövdeli ve tek şerefelidir. Kaide kısmından sonrası yenilenmiştir.

Cami içerisinde üzerinde yazı olan şamdanlar vardır. Bani isimleri ve tarihlerin yazılı olduğu kitabeler şöyledir (Konyalı, 1960: 205-206):

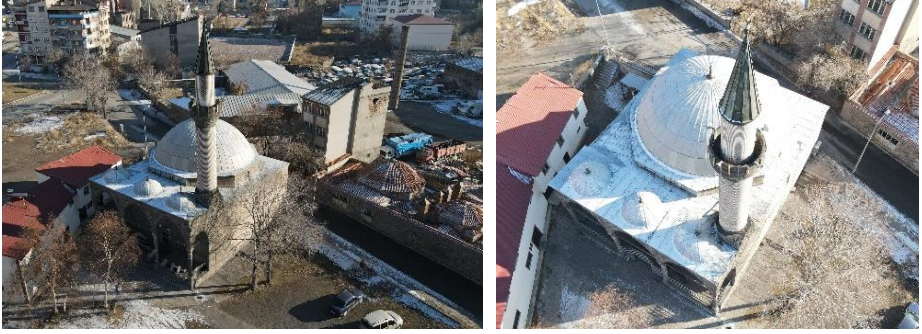
Sahib-ül Hayrat Ali ibn-i Hafız Mehmet 1257

Sahib-ül Hayrat Mehmet ibn-i Elhac Ahmet 1257

Sahib-ül Hayrat Eş-Şeyh Tevfik Efendi Halidiyyil Nakşibendî 1310

Sahib-ül Hayrat Mustafa Ağa'nın kerimesi Gülsüm Hanım'ın 1320

Hacı Kula Mehmet ibn-i Elhac hayrı için 1333

Görsel 7-8: Gümrük Camii Genel Görünüm

Görsel 9: Gümrük Camii Soncemaat Yeri

Görsel 10: Gümrük Camii Güneybatıdan Cephesi

Görsel 11: Gümrük Camii İçten Görünüm

Görsel 12: Gümrük Camii Harim Kubbesi

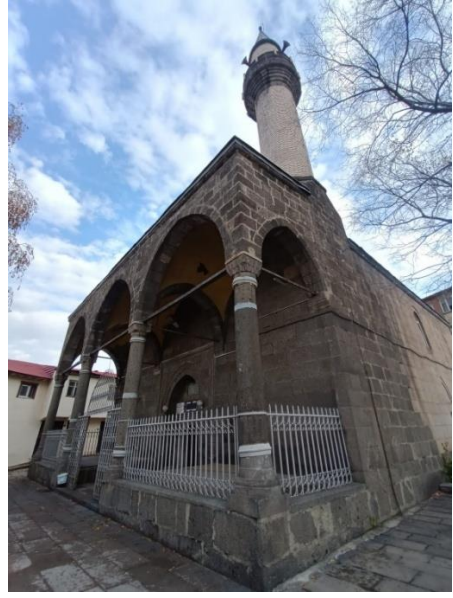
Görsel 13: Gümruk Camii Kalemîşi Süslemeleri

Görsel 14: Gümruk Camii Kubbe Yazısı

Görsel 15: Pencere İçinden Çıkılan Mahfil Merdiveni

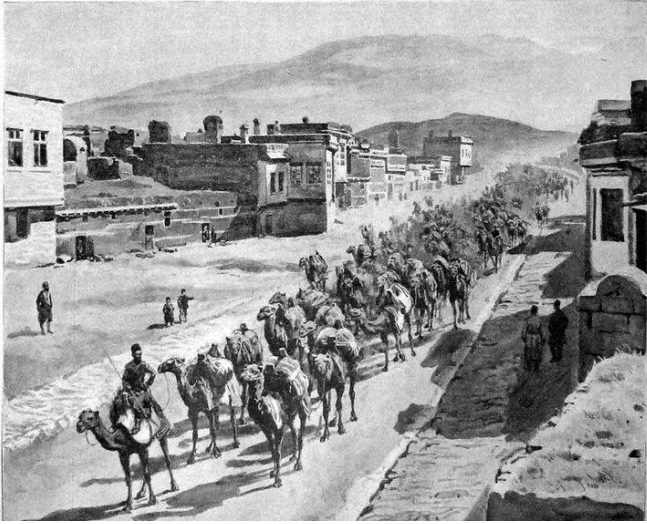

Görsel 16: Gümrük Camii Soncemaat Yeri

Gümrük Camii 2005-2006 yılında Erzurum Vakıflar Bölge Müdürlüğü tarafından onarılmıştır. Caminin mimari elemanların bir bölümünde özgün duruma göre materyal, boyut ve biçime dayalı değişiklikler yapılmıştır. Bu uygulamaların bir bölümü basit onarımlar niteliğinde olmakla birlikte bazı uygulamaların genel mimari karakteri etkileyecek boyutlarda olduğu görülmektedir. Restorasyonlarda bu sonraki dönem ilaveleri sökülerek kaldırılmıştır. Bu anlamda caminin ilk yapıldığı dönemden sonra son cemaat yeri kubbe örtüleri değiştirilmiş. Son cemaat yerinin üzerini örten geniş saçak kaldırılarak mevcut üst örtüsü yenilenmiş, kubbelerinin örtülerindeki sacları tamamen yenilenmiştir. Kubbe kasnağında bulunan pencere doğramaları değiştirilmiştir. Caminin dış cephelerinde ve iç mekânda oluşan çatlaklar giderilmiştir. Caminin içerisinde bozulan ahşap döşeme tamamiyle değiştirilmiştir. Camiye yeni bir dış kapı yapılmıştır. Taş mihrap temizlenmiş, üzerine sonradan yapılan ilavelerden arındırılmış ve taşları temizlenmiştir. Mahfili taşıyan ahşap ayaklar yenilenmiştir. Caminin mahfil merdivenleri, minberi ve vaaz kürsüsü de restorasyonlarda yenilenmiştir.

Han; Erzurum, önemli ticaret güzergâhları üzerinde konumlanmış olması nedeniyle hem yerli hem de yabancı tüccarlar için güvenli bir konaklama

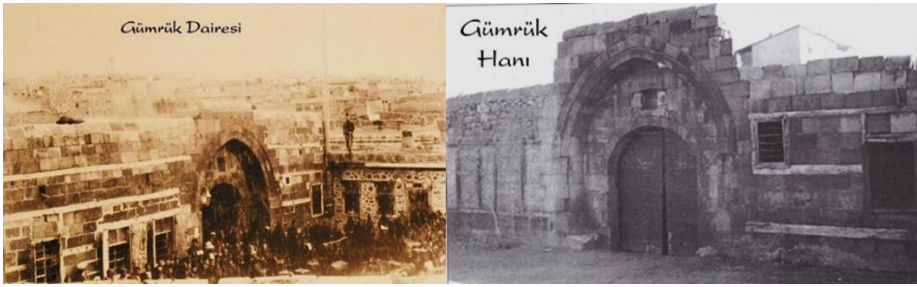
ve ticaret merkezi işlevi görmüştür. İpek Yolu üzerinde yer alması, kentin ekonomik önemini daha da pekiştirmiştir. Asya ülkelerinden getirilen ipek, deri, pirinç ve baharat gibi değerli mallar, Erzurum üzerinden Avrupa ülkelerine ve Osmanlı Devleti'nin batı bölgelerine aktarılırken; Batı'dan gelen hırdavat, kumaş ve diğer mamul ürünler aynı güzergâh üzerinden Asya pazarlarına yönlendirilmiştir. Şehre giriş ve çıkış yapan mallardan gümrük vergisi alınmakta olup, yalnızca demir ve bakır dışındaki ürünlerin ticaretine izin verilmiştir. Bu uygulamalar, Erzurum'un başlıca gelir kaynaklarını transit ticaretten elde edilen gümrük, nakliye ve depolama ücretleri hâline getirmiştir. Erzurum, özellikle İran'dan gelen kervan yollarının birleştiği bir şehir olarak Doğu sınırında iç gümrük işlevi görürdü. İran'dan gelen mallar Erzurum'da kontrol edilir, kaydedilir ve gerekli vergiler alınır. Bu nedenle Erzurum hem ticari hem de askeri açıdan stratejik bir şehir olarak öne çıkmıştır.

Görsel 17: Osmanlı Dönemi Erzurum Caddelerinde Bir Deve Kervanı

Trabzon ise Karadeniz'in en işlek limanlarından biri olarak dış ticaretin yoğunlaştığı bir merkezdi. Avrupa'dan gelen mallar Trabzon Limanı'na ulaşır, buradan kara yoluyla Erzurum üzerinden İran'a taşınırdı. Aynı şekilde İran'dan gelen mallar da Erzurum'dan Trabzon'a getirilerek Avrupa'ya gönderilirdi. Özellikle XIX. yüzyıldan itibaren Trabzon, Osmanlı'nın en önemli deniz gümrüklerinden biri hâline gelmiştir. Bu nedenle Erzurum karadan gelen ticaret için bir iç gümrük merkezi, Trabzon ise deniz yoluyla yapılan dış ticaret için

bir liman gümrüğü olarak birbirini tamamlayan iki önemli noktadır. Trabzon–Tebriş hattı üzerinde konumlanan Erzurum’da, ticaretin kesintisiz ve düzenli bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacıyla çeşitli idari ve ekonomik düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede, bölgedeki en kapsamlı gümrük teşkilatı oluşturularak transit ticaretin daha denetimli ve verimli bir biçimde işlemesi hedeflenmiştir. XVI. yüzyılın sonlarında kurumsal yapısını tamamlayan Erzurum Gümrüğü, XVII. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun en önemli gümrük merkezlerinden biri olarak anılmaya başlamıştır. Orta Asya’dan İran üzerinden Anadolu’ya ulaşan ipek, hem Erzurum Gümrüğünün temel gelir kaynağını teşkil etmiş hem de Osmanlı–Safevî rekabetinin başlıca unsurlarından biri hâline gelmiştir. Nitekim iki devlet arasındaki siyasi gerginlik dönemlerinde dahi ticari ilişkilerin tamamen kesilmediği, mevcut gümrük kayıtlarından anlaşılmaktadır.

Görsel 18: 1900’lü yıllarda Gümrük Hanı (Erzurum Arşivi)

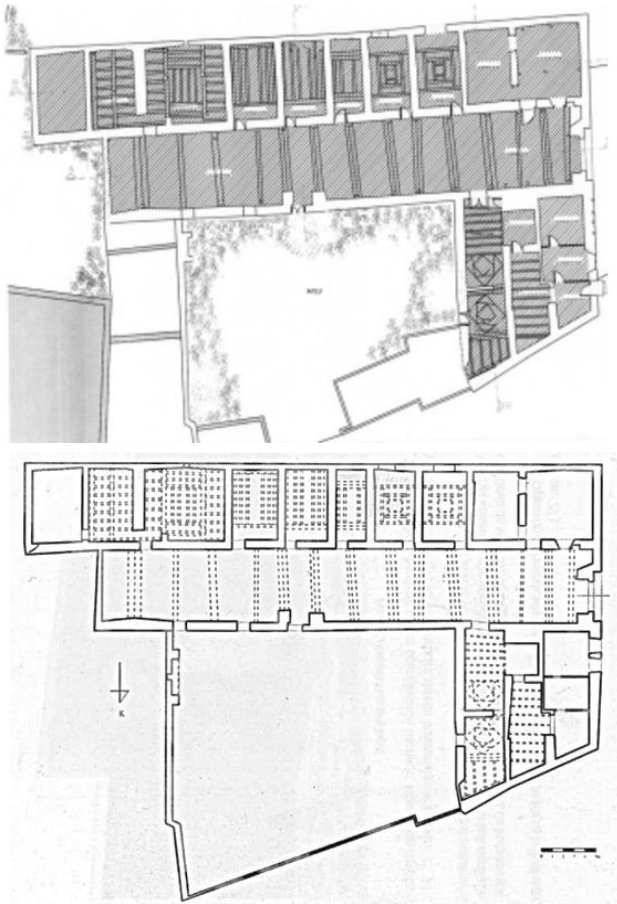
Doğudan gelen kervanların uğrak noktası olan Erzurum Gümrüğü, yalnızca bölgesel değil, imparatorluk ölçeğinde de büyük bir ekonomik önem taşımıştır. 1601–1602 yıllarına ait kayıtlarda gümrük gelirinin 2.822.460 akçe olduğu belirtilmekte; bu miktar XVII. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde 11.411.280 akçe düzeyine ulaşmıştır. Gümrük gelirleri sadece ekonomik bir kaynak değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti’nin doğu siyasetinin ve ticaret kontrolünün de önemli bir aracı olmuştur.

Evliya Çelebi’nin XVII. yüzyıldaki gözlemlerine göre Erzurum Gümrüğü, İstanbul ve İzmir’den sonra imparatorluğun en işlek üçüncü gümrüğüdür. Kalenin kuzeyinde, Gürcü Kapısı civarında yer alan gümrük bölgesi; Arap, İranlı, Hintli ve hatta Uzak Doğulu tüccarların faaliyet gösterdiği bir uluslararası ticaret sahası niteliğindedir (Evliya Çelebi, 1993: 550). Şehirde kervanların konaklaması için yetmiş kadar han, sekiz yüze yakın dükkân ve dört

kapılı bir bedesten bulunmaktaydı. Darphâne ise Erzincan Kapısı yönünde yer alıyordu. Hanlar, yalnızca konaklama ve depolama işlevi görmekle kalmamış, aynı zamanda tüccarlar arasında bilgi alışverişi, iş ilişkileri ve sosyal etkileşim için de önemli mekânlar olmuştur. Kervan sahipleri ve tüccarlar, hanlarda hem ticari hem de toplumsal ilişkilerini sürdürmüşlerdir.

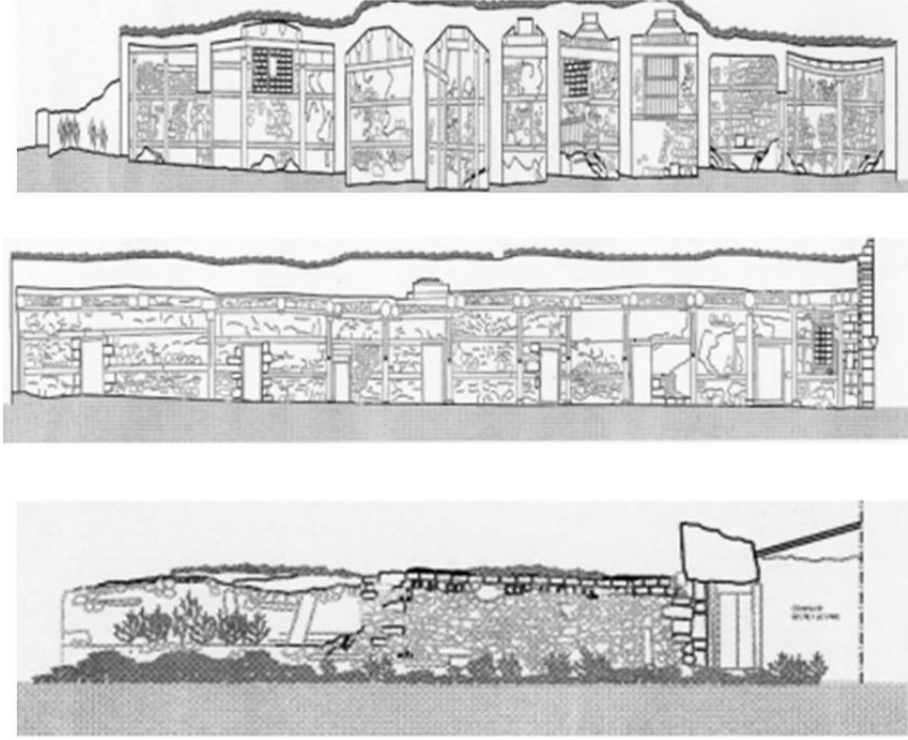
Gümrük Hanı, Gölbaşı semtinden Kongre Meydanı'na inen cadde üzerinde bulunmaktadır (Yurttaş, Özkan, VD, 2024: 206). Erzurum'un doğu yönünden kente ulaşan ve İran üzerinden İpek Yolu güzergâhını takip eden kervanların, şehre girmeden önceki ilk konaklama noktalarından birini oluşturmaktadır. Gümrük işlemlerinin de yürütüldüğü bu yapı, Erzurum'daki hanlar arasında Rüstem Paşa Kervansarayı'ndan sonra en düzenli plan şemasına sahip yapı olarak değerlendirilmektedir. Gümrük Hanı 1139H./1726M. tarihinde düzenlenen vakfiyesine göre, caminin akarı olarak bu vakfiyeden birkaç yıl önce Derviş Ağa tarafından yaptırılmıştır (Yurttaş, 2008: 5., Köşklü, 2010: 113). Hanlar, elde ettikleri işletme gelirleri aracılığıyla vakıfların finansal sürdürülebilirliğine katkı sağlayan önemli yapılardır. Bu yapılardan elde edilen kira gelirleri, bağlı bulundukları cami, medrese veya diğer sosyal kurumların bakım, onarım ve işletme giderlerinin karşılanmasına hizmet etmektedir.

Doğu-batı doğrultusunda konumlanan Gümrük Hanı, L plan tipine sahip kapalı bir han niteliğindedir. Yapının merkezinde 47,00 m x 7,00 m ölçülerinde dikdörtgen planlı ortak bir mekân yer almakta; bu mekânın kuzeyinde yaklaşık 4,20 m x 6,50 m. değişen boyutlarında on adet kareye yakın ölçülerde oda bulunmaktadır. Güneyde ise orta mekâna dik biçimde yerleştirilmiş, yedi odalı ikinci bir bölüm yer almaktadır. Han, toplamda yaklaşık 1000 m²'lik bir alan üzerine inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda düzenlenen plan şemasına uygun olarak, yapının eyvan tipi girişi 3,30 m x 2,70 m ölçülerinde olup batı cephesinin merkezinde konumlandırılmıştır. Sivri kemerli bir kavsara içine alınmış olan giriş açıklığı, 2,80 m genişliğinde basık kemerli bir kapı formuna sahiptir. Kapı açıklığını örten kemerin üzerinde, hanın kitabesinin bulunmuş olabileceği profilli bir kitabelik alanı yer almakla birlikte, bu kitabeye ilişkin herhangi bir bilgi günümüze ulaşmamıştır.

Görsel 19: Gümrük Hanı Planı VGM'den

Hanın ana giriş cephesi olan batı cephesinde taçkapı konumlanmıştır. Bu cephede hem moloz taş hem de kesme taş örgü tekniği birlikte kullanılmıştır. Giriş mekânı kesme taşla inşa edilmiş olup, yapının diğer duvarlarında moloz taş örgü sistemi tercih edilmiştir. Ana taşıyıcı duvar kalınlıkları 50 cm ile 100 cm arasında değişmekte; duvar örgüsü içerisinde belirli noktalarda yapısal bütünlüğü artırmak amacıyla ahşap hatıllara yer verilmiştir.

Görsel 20: Gümrük Hanı Cephe Çizimi VGM'den

Hanın kuzey cephesi, yapıların yol hattına açıldığı cepheyi oluşturmaktadır. Bu cephede, duvarlar moloz taş kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiş olup, taş örgü arasında taşıyıcı sistemi güçlendiren ahşap hatıllar görülmektedir. Kuzey cephesine, özgün yapıya sonradan eklenen betonarme bir birim eklenmiştir. Ayrıca avlu duvarını kesen, 3,90 m genişliğinde metal bir kapı bulunmaktadır. Kapının konumu ve boyutlarının özgün plana ait olduğu düşünülmekle birlikte, malzemesi ve yapım tekniği çağdaş müdahalelerin izlerini taşımaktadır. Hanın doğu cephesi, arka cephe konumunda olup yapının en dar ve en fazla deformasyona uğramış bölümünü oluşturur. Cephe toplamda 15 metre uzunluğundadır ve iki ayrı kütle hâlinde görülmektedir. Kuzeyde yer alan bölüm, güneydeki parçaya göre daha geri planda konumlanmış olup, hanın orta ana mekânının doğu duvarını teşkil eder. Bu cephe, moloz taş kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiş olup, taş sıraları arasına taşıyıcı sistemi güçlendirmek amacıyla ahşap hatıllar yerleştirilmiştir. Yapının en uzun cephesini oluşturan güney cephesi 56,50 metre uzunluğundadır. Bu cephe de

moloz taş kullanılarak yığma teknikle inşa edilmiştir. Cephenin çeşitli bölümlerinde, zamanla oluşan hacimsel malzeme kayıpları ile yapıya sonradan eklenen açıklıklar gözlemlenmektedir.

Orijinal özelliklerini büyük ölçüde muhafaza eden yapı, restorasyon çalışmalarından önce düz toprak damla örtülmüş durumdaydı. Girişin bulunduğu duvarın sağ tarafında yer alan iki açıklıktan biri yapının güneyindeki mekânlara, diğeri ise avluya geçişi sağlamaktadır. Hanın batı yönünde yaklaşık 60 m² büyüklüğünde bir avlu bulunmaktadır. Yapının ana giriş cephesi bu avluya açılmakta olup hana erişim avlu üzerinden sağlanmaktadır. Günümüzde avluyu çevreleyen duvarlar ise özgün nitelik taşımamaktadır. Avluya açılan kapının her iki yanında moloz taş yığma teknikle inşa edilmiş iki taşıyıcı eleman yer almaktadır.

Orta mekânın tüm duvarları moloz taş yığma tekniğiyle inşa edilmiştir. Mekân, 14 adet ahşap kirişle 15 bölüme ayrılmakta; bu kirişler ahşap dikmeler ve payandalarla desteklenmektedir. Üst örtü, bu taşıyıcı sistem üzerine oturan ve dıştan toprakla kaplanmış bir düz damdan oluşmaktadır. Yapı içindeki odalar ve ambarlar, malların geçici olarak depolanmasına olanak sağlayarak tüccarların mal güvenliğini teminat altına almış ve şehir içi ticaretin sürekliliğine önemli katkı sunmuştur.

Kapalı avlunun üst örtüsünü taşıyan kalın ahşap hatıllar, karşılıklı konumlandırılmış ahşap sütunlar üzerine oturtulmuştur. Avlunun kuzey bölümünde ise farklı işlevlere sahip odalar ile açık bir avlu yer almaktadır. Han odaları, moloz taşla yığma teknik kullanılarak inşa edilmiş olup taş örgü içerisinde yatay ahşap hatıllar bulunmakta ve bu sistem dıştan toprakla kapatılmaktadır. Üst örtü yine ahşap dikme ve kirişlerden oluşan bir taşıyıcı sistemle sağlanmaktadır. Mekâna giriş sağlayan kapının karşı duvarında bir pencere açıklığı yer almakta ve bu açıklık mekânın doğal ışık almasına katkıda bulunmaktadır.

Gümrük Hanı'nın üst örtü sistemi toprak kaplama ile oluşturulmuştur ve bu örtü, ahşap kolon-kiriş sistemi üzerine oturmaktadır. Toprağın kirişlerin arasından akmasını önlemek amacıyla kirişler üzerine ahşap kaplamalar (pedavra) yerleştirilmiştir. Toprak örtü, oldukça ağır bir sistem olup, zamanla yapıya önemli bir yük bindirmiş ve taşıyıcı sistemi ahşap olan handa yapısal sorunlara yol açmıştır; bazı bölgelerde çökme olguları gözlenmektedir. Toprak çatı sistemi, düzenli ve titiz bir bakım gerektiren bir yapı elemanıdır; bakımının

aksatılması, çeşitli yapısal sorunlara sebep olabilmektedir. Yapının ahşap taşıyıcı elemanlarında liflenme, böceklenme ve nem kaynaklı renk değişimleri gibi bozulmalar gözlenmiştir. Bu bozulmalara ek olarak, taşıyıcılık özelliğini yitiren kiriş ve dikmeler de tespit edilmiştir. Bazı mekânlarda meydana gelen çökmeler, yapısal dayanıklılığı artırmak amacıyla destek olarak ahşap dikme takviyeleri ile önlenmeye çalışılmıştır. Taşıyıcı sistem dışında, üst örtüyü tutan pedavralarda da önemli bozulmalar kaydedilmiştir. Çatıda drenaj sistemi bulunmaması, yağmur sularının doğrudan yapıya zarar vermesine neden olmuş ve üst örtü boyunca bitki oluşumlarına yol açmıştır. Toprak örtünün varlığı ve bakımının ihmal edilmesi, gözlemlenen bozulmaların başlıca nedenlerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Yapıda yer alan odaların üst örtüleri, düz örtü, basit kırangıç örtü ve pasin örtü biçiminde tasarlanmıştır. Bu örtüleri taşıyan ahşap kirişler, 300–400 yıllık çam ağaçlarından imal edilmiş olup, restorasyon çalışmalarında büyük ölçüde korunmuştur. Han girişinde yer alan üçüncü ahşap hatıl üzerine kurulu makara sistemi ise, gelen develerin yüklerini taşımak amacıyla tasarlanmıştır.

Strüktürel açıdan genel olarak sağlam durumda olan handa, restorasyon çalışmaları sırasında bazı taşıyıcı elemanlarda sorunlar tespit edilmiş ve bu durum, yapının ana yapı malzemesi olan taşın bazı bölümlerinin değiştirilmesini gerektirmiştir. Taşıyıcı elemanlardaki bozulmalar, gerekli müdahalelerle giderilmiş; aşırı deforme olmuş ahşap elemanlar değiştirilmiş, az bozulma gösterenler ise koruyucu uygulamalarla güçlendirilmiştir.

Geleneksel toprak üst örtü sistemi, bakımının son derece güç olması ve günümüz koşullarında verimli çalışmaması nedeniyle özellikle Erzurum'un iklim koşullarında ciddi zorluklar yaratmaktadır. Bu nedenle, yıpranmış pedavralar yenilenmiş ve yapının yükünü azaltan, ayrıca dış etkenlerden koruyan çağdaş bir çatı sistemi ile üst örtü tamamlanmıştır.

Görsel 21: Gümrük Hanı Restorasyon Öncesi Genel Görünüm

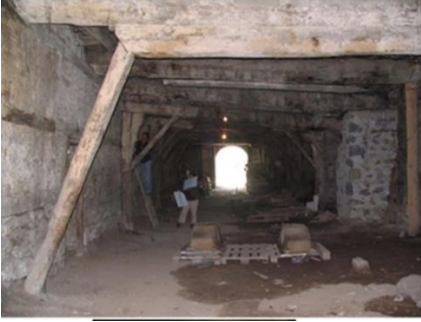
Görsel 22: Gümrük Hanı Restorasyon Öncesi Genel Görünüm

Görsel 23: Gümrük Hanı Odalarının Ahşap Örtülerinin Restorasyon Öncesi Görünümü

Görsel 24: Gümrük Hanı Girişinin Restorasyon Öncesi ve Sonrası Görünümü

Görsel 25: Gümrük Hanı'nın İç Mekanının Restorasyon Öncesi ve Sonrası Görünümü

Görsel 26: Gümrük Hanı'nın Ahşap Örtülerinin Restorasyonu

Görsel 27: Gümrük Hanı'nın Ahşap Örtülerinin Restorasyon Öncesi ve Sonrası Görünümü

Hamam; Gümrük Camii, Gümrük Hanı'nın batısında ve hamamın güneyinde bulunmaktadır. Hamam, külliye'nin bir parçası olarak 1718 yılında Hacı Derviş İbrahim tarafından yaptırılan caminin vakfı kapsamında inşa edilmiştir (Köşklü, Çınar, 2010: 123; Konyalı, 1960: 282; Yurttaş, 2008: 5). Külliye'nin ilk inşa edilen yapılarından biri olan hamamlar, Osmanlı toplumunda gelir getirici vakıf hizmetlerinden biri olarak değerlendirilmekteydi. Külliye'deki cami, medrese veya diğer sosyal yapılar tamamlanmadan önce hamamın işletmeye açılması, vakfiyenin gelir elde etmesine olanak sağlamak ve elde edilen bu gelir, diğer yapıların inşası ve bakımını finanse etmek için kullanılmaktaydı. Ayrıca, hamamlar genellikle külliye'yi yaptıran hayır sahiplerinin topluma sunduğu ilk hayır hizmetlerinden biri olarak planlanıyordu; bu durum, hem toplumsal görünürlüğün artırılmasına hem de vakfiyedeki hayır amaçlarının öncelikli olarak yerine getirilmesine imkân tanımaktaydı. Hamamlar, temizlik ve sosyal yaşam açısından önemli mekanlar olduklarından, külliye tamamlanmadan da hizmete açılabilir ve toplum, diğer bölümler tamamlanana kadar dahi bu yapıları kullanabiliyordu.

Gümrük Hamamı, soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerinden oluşan tek fonksiyonlu, geleneksel Osmanlı hamam plan şeması doğrultusunda

inşa edilmiştir. Hamamın girişi kuzey cephede eksenden kaydırılmış olup, soyunmalık kısmı köşelerde tromplara oturan bir kubbe ile örtülüdür. Soyunmalık, hamama giren kişilerin kıyafetlerini ve kişisel eşyalarını bıraktığı güvenli alan olarak işlev görür; aynı zamanda sıcak ve nemli bölümlere geçmeden önce kıyafetlerin çıkarıldığı ve havlu veya peştemal gibi malzemelerle değiştirildiği mekândır. Bu işlev hem hijyen hem de kullanım rahatlığı açısından önem taşır. Kubbenin ortasında yer alan aydınlık feneri ve mekanın merkezine konumlandırılmış oval havuz, hem iç mekan estetiğine katkıda bulunmakta hem de ziyaretçilere ferah bir karşılaşma alanı sunmaktadır. Soyunmalığın kuzeydoğusundan küçük bir kapı ile ulaşılan ve önceden üzeri kubbe ile örtülü iki soyunma hücresi bulunmaktaydı; ancak son onarımlarda bu iki mekan birleştirilerek tek bir mekana dönüştürülmüştür. Soyunmalık, yalnızca giyinme alanı olmakla kalmayıp, aynı zamanda ziyaretçilerin sosyalleştiği, sohbet ettiği ve hamama hazırlanırken kısa süreli dinlendiği bir mekân olarak da işlev görür; özellikle büyük hamamlarda bu alan, toplumsal etkileşim açısından önemli bir rol üstlenmiştir.

Soyunmalığın kuzeybatısından açılan bir girişle ılıklik bölümüne geçilmektedir. Ilıklık, ortası kubbe ile yanları çapraz tonozla örtülmüş dikdörtgen bir mekândır. Soyunmalık ve sıcaklık bölümleri arasında bir ara mekan olarak işlev görür; böylece hamam planlamasında mekânlar arasında konforlu ve işlevsel bir akış sağlanır. Hamamın sıcaklık bölümüne geçmeden önce, kişinin vücut ısısının yavaş yavaş sıcak bölgeye uyum sağlamasını kolaylaştırır. Soğuk havadan direk sıcak bölgeye geçmek, özellikle klasik taş hamamlarda rahatsız edici olabilir. Ilıklık, genellikle vücudu hafifçe ısıtan, terlemeyi başlatan bir mekan olarak hizmet eder. Burada kısa süreli yıkanma veya su serpmeleri yapılabilir; ayrıca sıcaklık bölümüne hazırlık amacıyla vücudu yumuşatır. Kuzeyde yer alan küçük kubbeli mekan ise tuvalet olarak kullanılmaktadır.

Ilıklığın batı duvarının ortasındaki bir kapı ile hamamın sıcaklık bölümüne ulaşılmaktadır. Sıcaklık bölümü hamamın merkezi işlevini gerçekleştiren alan olup hem temizlik ve sağlık hem de sosyalleşme amacıyla kullanılan çok amaçlı bir mekândır. Sıcaklık bölümü, Osmanlı hamamlarında yalnızca yıkanma değil, aynı zamanda sosyalleşme mekânı olarak da kullanılırdı. Eyvanlar ve halvet hücreleri, kişiler arası özel veya yarı özel görüşmelere imkân tanır. Özellikle eyvanlar, küçük grupların bir araya gelerek

sohbet etmesine ve toplumsal etkileşimde bulunmasına olanak sağlar. Gümrük hamamında üç eyvanlı olarak düzenlenen sıcaklık bölümünün köşelerinde yer alan halvet hücrelerinden batıdaki büyük, doğudaki ise daha küçük kubbelerle örtülmüştür. Kuzeydoğudaki halvet hücresi, doğusundaki tuvalet nedeniyle diğerlerinden daha küçük boyutludur. Göbek taşının bulunduğu orta mekan büyük bir kubbe ile örtülürken, eyvanlar tonozla kapatılmıştır. Göbek taşı çevresinde banyo yapılır, eyvanlar ve halvet hücreleri ise mahremiyet ve kullanım çeşitliliği sağlar. Bu mimari düzen hem işlevsellik hem de estetik açıdan önemlidir.

Sıcaklığın batısında ikili külhan mekanı yer alır. Külhan, odun veya kömürle ısıtılan büyük kazanların bulunduğu mekândır. Külhan genellikle hamamın bir köşesinde konumlanır ve bacalar aracılığıyla duman dışarı atılır. Aynı zamanda sıcak hava ve buhar, hamamın zemin ve duvarlarına yönlendirilir. Bu kazanlarda su ısıtılır ve hamamın sıcak su ihtiyacı karşılanır. Külhanda yakılan ateş, sıcaklığın hamamın sıcaklık bölümü ve ılıklik bölgesine iletilmesini sağlar. Bu sayede hamamın temel işlevi olan banyo ve temizlik sağlanır. Bunlardan batıdaki yakacak yeri, diğeri suyun ısıtıldığı ve ocağın yer aldığı asıl külhan bölümüdür. İki mekan birer küçük pencere ile sıcaklığa bağlanmıştır. İlk inşasında Derviş Ağa tarafından Palandöken Dağı eteklerinden getirilmiş, dağ suları kullanılırken günümüzde şehir şebekesine bağlanmıştır.

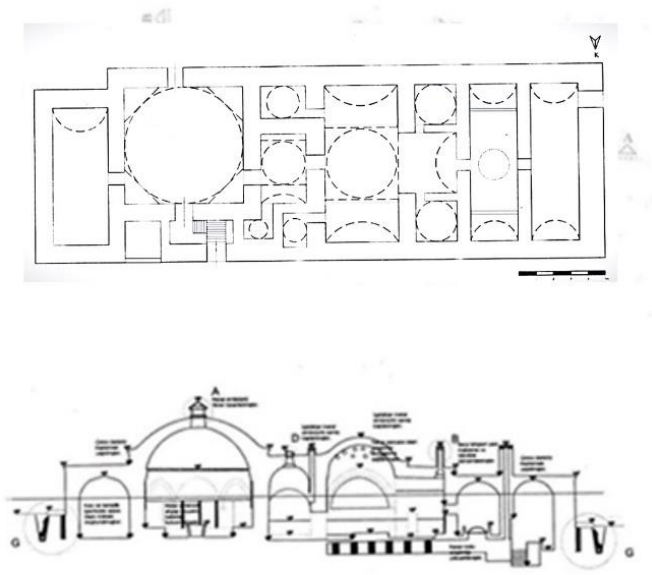
Osmanlı idaresi hamamların temizliği, müşterilere nasıl davranılacağı gibi hususların üzerinde titizlikle durmuştur. Hamamlar daima temiz tutulacak, dellak ve natırlar dikkatli ve çevik olacaktı. Dellaklar aynı zamanda müşteriyi tıraş da ettiklerinden bu hususta da nasıl davranılacağına dikkat çekilmiştir. Bu konuda ehliyetli olmaları, keskin ustura kullanmaları, tıraş ederken müşterinin canını yakmamaları icap etmektedir (Kütükoğlu, 2020: 153).

Gümrük Hamamı 2005-2006 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğünce restorasyonu gerçekleştirilmiştir. Bu restorasyon çalışmaları sonucunda;

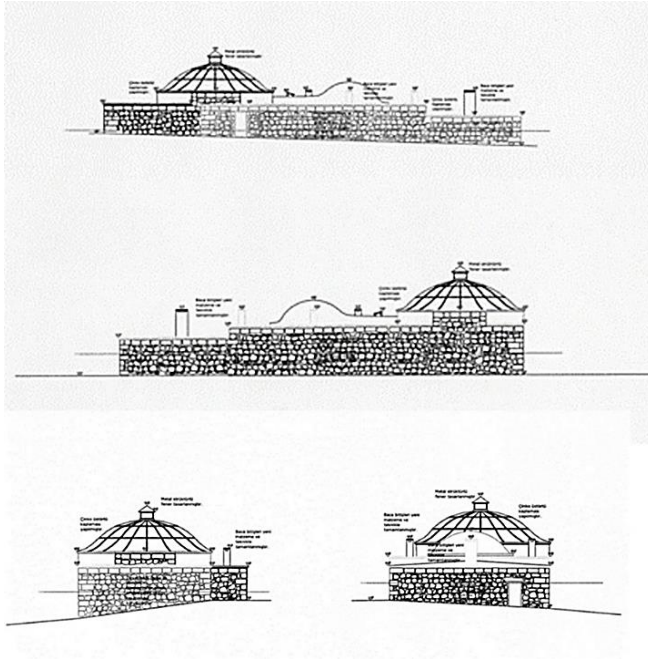
Soyunmalık kısmındaki duvarların diplerine 0.50 m yüksekliğindeki sekiler, üzerindeki askılar ve sıvalar tamamen sökülerek yenilenmiş, sekilerin üzerine özel elbise dolapları yapılmış. Ayrıca duvarlardaki çok renkli boyaların yerine yeni sıva ve beyaz boya kullanılmıştır. Soyunmalık kısmının üzerini örten kubbenin sıvaları yenilenmiştir. Ilıklık kısmında da birtakım değişiklikler yapılmış, zemini ile birlikte duvarlar yarı yüksekliğe kadar mermerle

kaplanmış, sıvaları yenilenmiş, ahşap kapıları değiştirilmiştir. Ilıklık bölümünde bulunan tuvaletler kısmı tamamen yenilenerek eski tuvalet taşları kaldırılmış yerine yeni taşla konulmuş ve zemin mermerle kaplanmıştır. Sıcaklık bölümünde göbek taşı dahil olmak üzere tüm zemin kaldırılmış ve cehennemlik bölümü tamamen yenilenmiştir. Cehennemlik kısmının taşları çıkarılarak yerine tuğla örülmüştür. Bunlarının üzerine ahşap kalıp çakılarak harçlı zemin oluşturulmuş, üzeri mermerle kaplanmıştır. Sıcaklık bölümünün ortasındaki sekizgen göbek taşı mermerden yeniden inşa edilmiştir. Sıcaklık bölümünden halvet hücrelerine geçişi sağlayan yuvarlak kemerli girişlerin taşları silinerek temizlenmiştir. Sıcaklık ve halvet hücrelerindeki orijinal taş kurunlar çıkarılarak yerine yeni mermer kurunlar konulmuştur. Sıcaklık bölümü ve halvet hücrelerinin kubbeleri içten yeniden sıvanıp, kapanan ışıklıkları açılmış ve asıl büyük değişiklik kubbelerin dış görünüşünde olmuştur. Kubbe aralarındaki toprak dolgular boşaltılmış, aydınlatma fenerleri tuğla duvar örgüsüyle yükseltilerek piramidal şekilde örtülmüştür. Kubbelerin üzeri saman karışımı kerpiçle sıvanmış ve üzeri saca kaplanmıştır. Işıklıkların ağızlarına bilezik takılarak üzerlerine cam fanus yerleştirilmiş orijinal hamam aydınlatma şekline sokulmuştur. Hamamın külhan bölümünde de önemli değişiklikler yapılmış, içerisindeki paslanmış ve çürümüş olan kazan çıkarılarak yenilenmiş, kazanın oturacağı alan tuğlalardan yeniden örülerek yeni kazan yerleştirilmiş, ocak kısmının çevresi yeniden tuğlalar ile örülmüş ve sarnıcın içi sıvanarak yenilenmiştir.

Geçirdiği restorasyonlar sonucunda günümüzde Tarihi Karasu Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Görsel 28: Gümrük Hamamı Plan ve Kesiti VGM'den

Görsel 29: Gümrük Hamamı Cephe Çizimi VGM'den

Görsel 30: Gümrük Hamamının Restorasyon Öncesi Görüntüsü

Görsel 31: Gümrük Hamamı Restorasyon Öncesi İçten Görünüşü

Görsel 32: Gümrük Hamamı Restorasyon Çalışmalarında Kubbe ve Tonozların Boşaltılması

Görsel 33:Gümrük Hamamı Restorasyon Çalışmalarında Tonozları ve Kubbesinin Durumu

Görsel 34: Gümrük Hamamında Restorasyon Çalışmalarında Yenilenen Kubbe ve Bacalar

Görsel 35: Hamamın Sıcaklık Bölümü, Değiştirilen Kazanı, Mermer Kaplanan Merdivenler ve Yenilenen Kurnaları

Görsel 36: Gümrük Hamamının Restorasyon Çalışmaları Sonrası Görünümü

Çeşme; Hanın avlu duvarına bitişik olarak yapılan çeşme, han içerisindeki tüccar, yolcu ve kervan sahiplerinin ellerini, yüzünü ve ayaklarını

yıkayabileceği bir alan sağlar. Bu, hem kişisel hijyen hem de dini temizlik kuralları açısından önemlidir. Osmanlı toplumunda hanlarda kalan kişiler, namaz öncesinde abdest almak için çeşmeleri kullanır. Bu nedenle çeşmeler, hanın sosyal ve dini işlevlerinin bir parçası olarak değerlendirilebilir. Hanın dış avlusunda keme taştan yapılmış sivri kemerli tek lüleli çeşme, doğu duvarına bitişik olarak yapılmıştır. Üzerinde bir tas nişi bulunan çeşmenin onarımlar esnasında formu bozulmuştur. Çeşme han avlusunda merkezi bir konumda yer alarak hem mekânsal düzeni belirler hem de dekoratif bir unsur olarak estetik katkı sağlamıştır. Çeşmenin suyu Derviş Ağa tarafından Palandöken Dağı eteklerinden getirilmiş, aynı zamanda caminin; hanın ve hamamın ihtiyacı da bu sulardan karşılanmıştır.

Görsel 37: Gümrük Hanı Çeşmesi Restorasyon Öncesi ve Sonrası Görünümü

Değerlendirme

Erzurum şehir merkezinde inşa edilen külliyeler, vakıf sahiplerinin bağışladığı menkul ve gayrimenkul mallarla yapılan ve vakıflar tarafından yaşatılan eserlerdir. XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı'daki külliye anlayışı değişmeye başlamış, bu dönemde daha küçük ölçekte külliyeler inşa edilmiştir. Gümrü Külliyesi'nin yer aldığı alan, XVIII. yüzyıl boyunca Erzurum'un ticaret aksının kalbini oluşturmuş; gümrük binaları, depolar, hanlar ve çarşı yapılarıyla çevrelenmiştir. Bu durum, Osmanlı şehirlerinde sıkça görülen “cami-merkezli ekonomik örgütlenme” anlayışının Erzurum'daki bir yansımasıdır. Caminin çevresindeki han ve dükkânlardan elde edilen gelirler, vakıf sistemi aracılığıyla yapının bakımına ve din hizmetlerine tahsis edilmiştir. Gümrük Camii Külliyesi, yalnızca dinî bir yapı

topluluğu değil, aynı zamanda ekonomik ve sosyal bir merkez işlevi görmüştür. Caminin hemen çevresinde yer alan han ve hamam bölgeye gelen tüccarların konaklama ve ticaret ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bu nedenle külliye, hem ibadet edenler için bir manevi merkez hem de ticaretle uğraşanlar için güvenli ve düzenli bir buluşma noktası olarak işlev görmüştür.

Gümrük Camii Külliyesi, Erzurum'un XVIII. yüzyılda ulaştığı ticarî ve stratejik öneminin mimarî bir tezahürü olarak değerlendirilebilir. Osmanlı şehircilik geleneği içinde ekonomi, ibadet ve kamu hizmetlerinin mekânsal bütünlüğünü sağlayan bu külliye, aynı zamanda imparatorluğun doğu ticaret yollarının kontrolüyle ilgili politikalarının da bir sembolüdür. Dolayısıyla Gümrük Camii, yalnızca bir ibadet mekânı değil; Osmanlı dönemi Erzurum'unun ticaret, imar ve sosyal hayatını bütünleştiren çok yönlü bir kentsel unsur olarak da büyük bir tarihî öneme sahiptir (Köşklü, 2007: 144).

Gümrük Camii, kare planlı, tek kubbeli önünde üç gözlü son cemaat yeri bulunan ve Erzurum Osmanlı döneminin bölgesel özelliklerle şekillenmiş eserlerinden biridir. Cami, tek kubbeli oluşuyla Erzurum'daki klasik Osmanlı cami geleneğini devam ettirmektedir. Merkezden uzak, küçük boyutlu ve sade bir görünüm sergileyen XVII. ve XVIII. yüzyıl Erzurum camileri, daha çok geleneksel yapının korunduğu, ölçüsel ve üslupsal olarak birbirine benzer yapılardır. Tek kubbeli Erzurum camilerinde sekizgen kasnak geleneksel bir uygulaması, duvarlar kalın tutulması ve düzgün kesme taş malzeme kullanılmış olması, kubbenin içten köşelerde tromplara oturması, minareye ve mahfile çıkışı sağlayan merdivenlerin pencereden girilerek duvar içerisinden sağlanması, Erzurum tek kubbeli camilerinin ortak özellikleri arasındadır. Gümrük Camiinin Camii'nin mihrabı kesme taştan olup, mukarnas kavsaralı sade bir düzenlemeye sahiptir. İç bükey ve dış bükey sade silmeler, mukarnas kavsara, iki yanda sütuncelere yer verilmiştir. Gümrük Camii mihrabı özellikleri ile Ali Paşa Camii (1569–1570), Murat Paşa Camii (1573–1574), Boyahane Camii (1620– 1621), Caferiye Camii (1645) (Özkan, 2015: 46.; Yurttaş, Özkan, VD, 2024: 225), Derviş Ağa Camii (1717), Şeyhler Camii (1737- 1766), mihraplarına benzemektedir.

Gümrük Hanı; Erzurum'da günümüze ulaşmış Osmanlı dönemi hanlar, özellikle şehrin doğu kesiminde yoğunlaşmaktadır. Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet'in ilk yıllarında önemli bir ticaret merkezi konumunda olan bu bölge, hanlar ve çarşıların çokluğu ile dikkat çekmektedir. Gölbaşı semtinde

yer alan Gümrük Hanı, Kadioğlu Hanı, Cennetzade Hanı, Komisli Hanı ve Nazik Çarşı, şehrin ticari hayatında önemli işlevler üstlenmiştir. Osmanlı döneminde, büyük merkezler dışındaki yerleşim yerlerinde bulunan şehir içi hanlar, işlevsellikleri açısından öne çıkmaktadır. Erzurum'daki XVI-XX. yüzyıllara tarihlenen hanların üzerinde, yalnızca iki istisna dışında kitabe bulunmamaktadır; Rüstem Paşa Kervansarayı'nda banisi, Kamburoğlu Hanı'nda ise yalnızca yapım tarihi belirtilmiştir. Plan bakımından birbirinden farklılık gösteren Erzurum hanlarının avlu tipleri de değişkenlik arz etmektedir. Gümrük Hanı, Cennetzade Hanı, Hapan Han ve Komisli Han "kapalı avlulu" plan düzenine sahiptir (Köşklü, 2010: 117; Yurttaş, Özkan, VD, 2024: 204).

Gümrük Hamamı; Erzurum'da hamam kültürünün çok özel bir yeri vardır. Osmanlı hamamı, insanları bir araya getiren, toplumsal ilişkileri besleyen ve sosyal ritüelleri yaşatan çok yönlü bir sosyal kurumdur. İnsanlar hamamlara temizlik için gittikleri kadar sosyalleşmek, haber almak, eğlenmek ve ritüellere katılmak için de giderlerdi. Özellikle kadınlar için hamamlar, ev dışında rahatça vakit geçirebildikleri güvenli alanlardı. Kadınlar burada saatlerce kalır, sohbet eder, yemek yer, eğlenir ve komşularıyla ilişkilerini güçlendirirdi. Erkekler de iş konuşmaları veya arkadaş buluşmaları için hamamları sıkça kullanırdı. Hamamlar aynı zamanda birçok tören ve kutlamanın da merkezindeydi. Gelin hamamı, lohusa hamamı, askere gitme hamamı gibi geleneksel ritüeller hamamlarda yapılır; müzikli, eğlenceli ve ikramlı etkinlikler düzenlenirdi. Bu yönüyle hamam, Osmanlı toplumunun kültürel ve sosyal hafızasında önemli bir yer tutardı. Kadınlar takılarını, hamam bohçalarını, bakım ürünlerini sergiler; bu ortam bir çeşit sosyal gösteriş alanına dönüşürdü. Bunun yanı sıra kese, masaj ve doğal yağlarla bakım gibi uygulamalar sayesinde hamam hem sağlık hem de keyif mekânı olarak toplum içinde güçlü bir yere sahipti.

Erzurum'da yer alan Osmanlı dönemi hamamları, klasik Türk hamam planlarının temel unsurları olan soyunmalık, ılıkılık, sıcaklık ve külhan bölümlerini içermektedir. Sıcaklık bölümleri açısından ise dört eyvanlı, üç eyvanlı, tek eyvanlı, yıldızvari, sekizgen ve kare plan tipleri gibi çeşitlilikler gözlemlenmektedir. Bu yıkanma yapıları, klasik hamam planlarını yansıtırken aynı zamanda yöresel özelliklere uygun olarak düzenlenmiştir. Boyahane Hamamı, ilk inşa edildiğinde "çift fonksiyonlu" bir kullanım sunarken, sonraki onarımlar sonucunda kadınlar kısmının soyunmalık bölümü camiye

dönüştürülmüştür. Kırkçeşme Hamamı ise onarımlar sonucunda çift fonksiyonlu hale getirilmiştir. Lala Mustafa Paşa Hamamı, Gümrük Hamamı, Küçük Hamam, Askeriye Hamamı, Murat Paşa Hamamı, Erzurum Hamamı, Hanım Hamamı, Çifte Göbek Hamamı, Çifte Hamamı, Şeyhler (Özkan, 2010: 73; Yurttaş, Özkan, VD, 2024: 238) ve Saray Hamamları ise “tek fonksiyonlu” olarak inşa edilmişlerdir.

Erzurum hamamlarının soyunmalık bölümleri genellikle kubbe ile örtülmüş olup, bu bölümler onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Kırkçeşme ve Boyahane Hamamlarının soyunmalıkları iki katlı olarak yenilenmiş, Hanım Hamamı soyunmalığına ikinci bir bölüm eklenmiş ve Tahta Hamamında ise soyunmalık, orijinal örtüsünü kaybederek düz bir örtü ile kapatılmıştır. Hamamların girişleri genel olarak sade bir görünüme sahiptir. Soyunmalık bölümlerinde, kubbenin altına gelecek şekilde düzenlenmiş sekiler ve fiskiyeli havuzlar sıkça görülmektedir. Külhanlar, genellikle sıcaklık bölümünün gerisinde konumlanmakta ve sıcaklık boyunca uzanmaktadır. Beşik tonoz veya sivri tonoz ile örtülmüş bu mekânlarda, tonozların tepe kısımlarında aydınlatmayı sağlayan ışıklıklar bulunmaktadır. Erzurum hamamları genel olarak sade bir görünüm sunmakta ve süslemeye yer verilmemiştir (Köşklü, Çınar, 2010: 126.; Yurttaş, Özkan, VD, 2024: 218).

Erzurum geçmişte sularının çokluğu ve güzelliği ile adından söz ettiren bir şehir olmuştur. Erzurum tarihi kent dokusunda çeşmeler, dağ suları ve yersuları olmak üzere iki kaynaktan beslenmektedir. Erzurum çeşmelerinin Palandöken Dağı eteklerinden toplanan suları toprak künklerle on iki farklı güzergahtan şehre getirilmiş, şehir içindeki yer suları ise otuz bir kaynaktan temin edilerek çeşmelerden akıtılmıştır. Erzurum çeşmeleri ev, cami veya bahçe duvara bitişik ya da bağımsız olarak inşa edilmiştir. Genellikle tek cephele olan Erzurum çeşmelerinden biri de Gümrük Hanı çeşmesidir. Dikdörtgen formlu çeşmelerde belirleyici unsur sivri ya da yuvarlak kemerli nişlerdir. Erzurum çeşmelerinin alt kesimleri genellikle iri blok taşlarla belirlenmiştir. Çeşmelerin bazılarında en üst kısımda profilili bir saçak, bazılarında ise çeşme semeri yer almaktadır. Çeşmelerde tek parça taştan oyularak yapılmış su tekneleri bulunmaktadır. Çeşme nişlerinin alınlıklarında tas nişleri genel bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Çeşmelerin yapısal bir unsuru olan suyun akıtıldığı lüleler Erzurum çeşmelerinde tek veya iki lüledir. Düzgün kesme

taştan inşa edilen Erzurum çeşmeleri bezemesiz sade yapılardır (Özkan, 2018: 361.; Yurttaş, Özkan, 2002: 8).

İnsan bir defa ölür; vakıf sahipleri ise iki defa. İlki kendileri hayata veda ettiklerinde, ikincisi ise yaptırdıkları eserler yıkıldığında ya da işlevini kaybettiğinde ölürlür. Bu anlayış, vakıf kültüründe yapılan her hayrın bir ömürden daha uzun yaşamayı amaçladığını ve eserin ayakta kaldığı sürece vakıf sahibinin adının da yaşamaya devam ettiğini vurgular.

Kaynakça

- Aydın, D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı Kuruluş Ve Genişleme Devri (1535–1566)*, Ankara.
- Evliya Çelebi. (1993). *Seyahatname*, Cilt 1-2, (Üçdal Neşriyat) İstanbul.
- Konukçu E. (1992). *Selçuklulardan Cumhuriyete Erzurum*, Ankara.
- Konyalı, İ.H. (1960). *Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi*, İstanbul.
- Köşklü, Z. (2010). Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hanları. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.5, Kars, s.113-134.
- Köşklü, Z. (2007). Erzurum Kurşunlu (Feyzullah Efendi) Külliyesi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 7, S. 38, Erzurum, s. 141 – 159.
- Köşklü, Z., Çınar, S. (2010). Erzurum’da Osmanlı Dönemi Hamamları. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, S. 18, Erzurum, s. 119 – 133.
- Küçük, C. (1995). Erzurum. *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.11, İstanbul, s.321-329.
- Kütükoğlu, M. S. (2020). *Osmanlının Sosyo-Kültürel ve İktisadi Yapısı*, Ankara, 2020.
- Özkan, H. (2010). Erzurum Saray Hamamı’nın Restorasyonu. *Sanat Dergisi*, S. 11, Erzurum, s. 53-63.
- Özkan, H. (2010). Erzurum Şeyhler Külliyesi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, Sonbahar, Erzurum, s.69-88.
- Özkan, H. (2015). Erzurum Caferiye Külliyesi ve Restorasyonları. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*. S. 34, Erzurum, s. 46-81.
- Özkan, H. (2016). *Saltuklu Mimarisi*, Erzurum.
- Özkan, H.; (2018). Kitabeli Erzurum Çeşmeleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.45, Ankara.
- Pamuk, B. (2006). *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*. İstanbul.
- Sümer, F. (1967). *Karakoyunlular I*. Ankara
- Ünal, R.H. (1974). Erzurum İli Dahilindeki İslami Devir Anıtları Üzerine Bir İnceleme. *Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, S.6, Erzurum, s. 48-148.

- Yurdaydın, H.G. (1976). *Nasuhüs Silahi (Matrakçı) Beyan-ı Menazil-i Sefer-i Irakeyn*, Ankara.
- Yurttaş H., Özkan H, Köşklü Z. V.D. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum. Yurttaş H., Özkan H., Köşklü Z., Tali Ş., Okuyucu D., Geyik G., Kındığılı M. (2024). *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Erzurum*, Erzurum, 2024.
- Yurttaş H., Özkan H. (2002). *Tarihi Erzurum Çeşmeleri ve Su Yolları*, Erzurum, 2002.
- Yurttaş, H. (2008). *Bektaş ve Derviş Ağaların Hayratı Erzurum ve Çevresinde Yaptırdığı Eserler*, Erzurum.

İKİNCİ BÖLÜM

BURSA/ŞEKER HOCA CAMİİ, TÜRBE, ÇEŞME VE HAZİRESİ BURSA/ŞEKER HOCA MOSQUE, TOMB, FOUNTAIN and CEMETERY

Dr. Öğr. Üyesi Zerrin KÖŞKLÜ

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
z.kosklu@atauni.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-7364-5752>

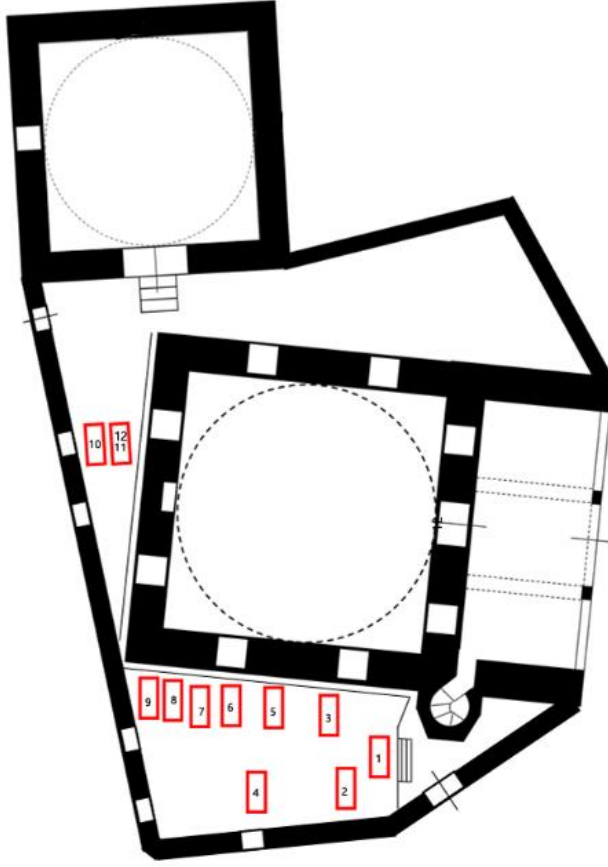
Uzman Sanat Tarihçi Nur Yağmur BÜBER

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
nuryagmurbbr@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1437-3214>

GİRİŞ

Bursa, Osmanlı Mimarisinin tarihi süreç içerisinde gelişim gösteren en belirgin izlerini barındırmaktadır. Osmanlı Beyliği'nin devlet olma yolundaki ilk merkezi olması tarihi süreç içerisinde dini ve sosyal karakterli yapıların ilk belirgin örneklerinin inşasını da beraberinde getirmiştir. Bu devirde kentte imar faaliyetlerinin başlamasıyla şehirleşme yolunda atılan en etkili adım halkın ihtiyacını karşılayacak cami, medrese, hamam, han ve çeşme gibi yapıların inşası olmuştur. Başlangıçta kentin kale çevresindeki yerleşkenin 1339-40 tarihli Orhan Gazi Külliyesiyle doğuya doğru başlayan istimlâkı zamanla 1360 tarihli I. Murad (Hüdavendigar) Külliyesi, 1420 tarihli Yeşil Külliyesi ve 1425 tarihli II. Murad Külliyesiyle birlikte şehrin hemen her yerinin iskân edilmesinde etkili olmuştur (Aslanapa, 2016, s. 218-230; Ramazanoğlu, 2008, s. 341-342; Pay, 2002, s.491).

Büyük ölçekli bu külliye komplekslerinin yanı sıra zaman içerisinde şehrin artan nüfusunun ihtiyaçlarını karşılaması için halk tarafından küçük ölçekli yapılar da inşa edilmiştir. Arazi düzeni gözetilmeksizin halkın gereksinimleri ve hayırseverlik arzusuyla şehrin ara mahallelerine farklı zaman dilimlerinde yapılan cami, hamam, medrese ve çeşmeler geçen süre zarfında banilerinin akraba ya da yakınlarıyla ilişkilendirilerek yapılan ilavelerle küçük külliyeleştirmiştir. Bunlardan biri de Bursa Ulu Camii'nin yakınlarındaki Nalbantoğlu mahallesinde bulunan ve Erken Osmanlı Mimarisinin belirgin özelliklerini günümüze taşıyan Şeker Hoca Camii, Türbe, Çeşme ve Haziresidir (Çizim 1).

Çizim 1: Şeker Hoca Camii, Türbe, Çeşme ve Haziresinin Yerleşim Düzeni (Büber, 2025)

1. Cami

Şeker Hoca Camii, Bursa'nın Osmangazi ilçesinde, Nalbantoğlu mahallesinde, Akbıyık caddesi ile Şeker Hoca caddesinin kesiştiği yol üzerinde yer almaktadır (Görsel 1).

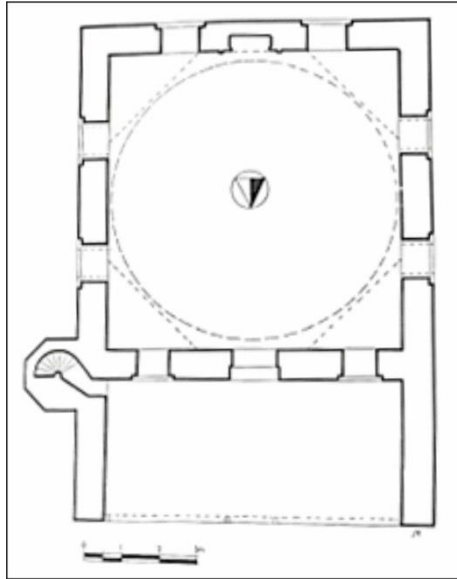
Kitabesi olmayan caminin kesin olarak ne zaman yaptırıldığı bilinmemektedir. Caminin banisi olan Şeker Hoca'nın kim olduğuna dair bir bilgiye de ulaşılammıştır. Tarihi kaynaklarda yalnızca 1484 tarihli bir kadı sicilinde Şeker Hoca'nın torununun adı geçmektedir. Şeker Hoca'nın Çelebi Sultan Mehmet (1413-1421) ya da II. Murad (1421-1444) devrinde yaşamış biri olduğu, camiye ise plan ve mimari özellikleri de dikkate alınarak 15. yüzyılın

ilk yarısında yaptırdığı düşünülmektedir (Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, 1983, s. 176; Yıldırım, 1991, s. 29; Akkılıç, 2002, s. 1550; Çuhadar, 2010, 176; Çuhadar, 2011, s. 96; Türkün Dostoğlu ve Dostoğlu, 2011, s.189).

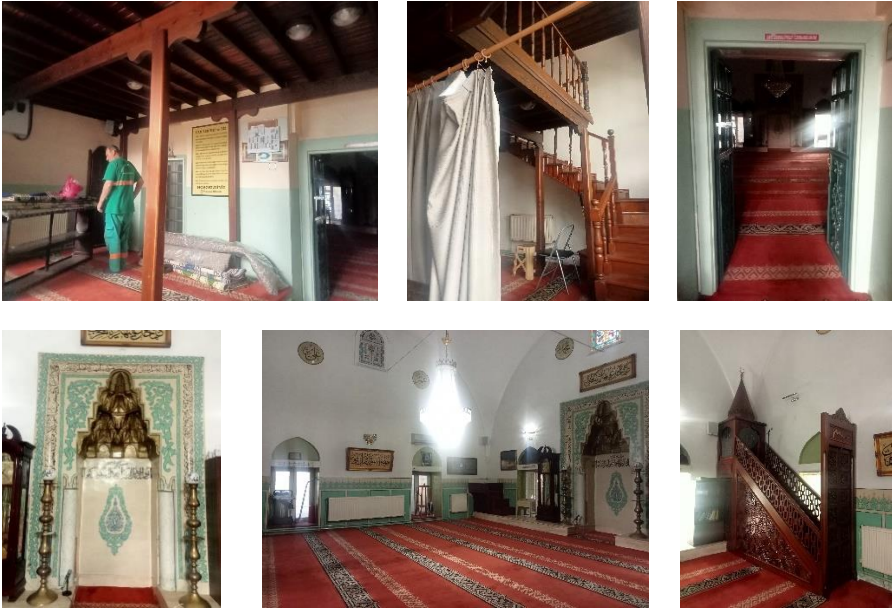
Görsel 1: Caminin Dış Cephe Görüntüleri

Kare planlı, tek kubbeli inşa edilen caminin kuzey cephesinde yanları kapalı üç bölümlü son cemaat yeri bulunmaktadır. Caminin tuğladan minaresi kuzeydoğu köşesine bitişik olup, silindirik gövdeli ve tek şerefelidir (Çizim 2).

Çizim 2: Şeker Hoca Camii Planı (Yıldırım, 1991, s. 30)

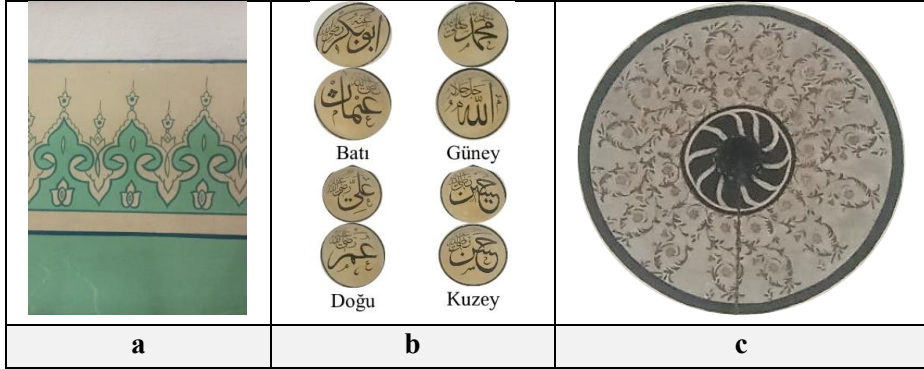
Caminin son cemaat yeri günümüzde iki yanda yuvarlak ortada sivri ahşap kemerlerle belirlenmiş, üzeri eğimli bir çatı ile kapatılmıştır. Son cemaat yerine sonradan kadınlara mahsus ahşaptan ikinci bir kat eklenmiş bu bölüme batı yönündeki merdivenlerle erişim sağlanmıştır. Olasılıkla son cemaat yerinin 1977 onarımında üst örtüsünün değiştiği, orijinal özelliklerini kaybettiği yeni eklemelerle mevcut şeklini aldığı anlaşılmaktadır (Yıldırım, 1991, s. 29; Çuhadar, 2011, s. 96-97). Cami, doğu, batı ve güney cephelerinde dikdörtgen çerçeveli tuğladan sivri kemer alınlıklı ikişer alt pencere ile doğu ve güney cephelerinde sivri kemerli alçı şebekeli birer üst pencereyle dışa açılmaktadır. Caminin harim alanına dikdörtgen açıklıklı sade bir kapıdan girilir. Güney duvarına mukarnas kavsaralı mihrap yerleştirilmiştir. İki yanda sütuncelerle sınırlandırılan mihrap nişi yazı kuşağı ve bitkisel bezeme ile hareketlendirilmiştir. Ahşaptan minber ve vaaz kürsüsü orijinal değildir (Görsel 2). Cami taş ve tuğla almaşık örgü sisteminde inşa edilmiştir.

Görsel 2: Cami Harimine Giriş ve Harimden Görüntüler

Cami hariminde duvar yüzeyleri ve kubbe içerisinde geç onarımlarda yapılan süslemelere yer verilmiştir. Duvarlar yerden belirli bir mesafeye kadar boyanmış ve geniş bir bordürle sınırlandırılmıştır. Lacivert renkle konturları belirlenen bordürün içerisinde palmetlerle oluşturulan bezeme izlenmektedir

(Görsel 3a). Harim duvarlarının üst noktasındaki madalyonlarda batıda Ebubekir (RA), Osman (RA), güneyde Muhammed (SAV), Allah (CC), doğuda Ömer (RA), Ali (RA) ve kuzeyde Hüseyin (RA), Hasan (RA) yazılıdır (Görsel 3b). Harimin üzerini örten kubbenin göbeğinde ışıltılı gri tonlarında yaprak motifleriyle kompoze edilen dolama dallar caminin diğer bezemeleri gibi geç onarımlarını yansıtmaktadır (Görsel 3c).

Görsel 3: Cami Harimindeki Süslemeler

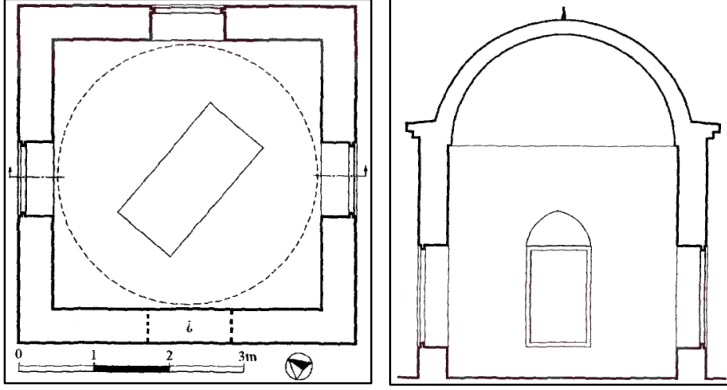
2. Türbe

Şeker Hoca Camii'nin güney batısında türbe yer almaktadır (Görsel 4). Türbenin doğu cephesindeki pencerenin hemen üzerinde sülüs hatla iki satır halinde taşa nakşedilen kitabe, “*Binâi hâze't-türbeti li-Muhammed bin Seyyid Ali, Fî evâil-i zilhicce sene 878*” yazılıdır (Kaptan, 2022, s.91). Kitabe metninden türbenin 1474 yılında Seyyid Ali'ye ait olduğu ve oğlu Mehmed'in babası için bu türbeyi yaptırdığı anlaşılmaktadır (Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, 1983, s. 285-286; Daş, 2003, s. 149; Türkün Dostoğlu ve Dostoğlu, 2011, s. 643). Bahsi geçen türbe Şeker Hoca Türbesi olarak anılmaktadır.

Görsel 4: Türbenin İnşa Kitabesi

Türbe yaklaşık 2.86m x 3.22m ölçülerinde (Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler, 1983, s. 286) kare planlı ve tek kubbelidir. Türbenin üzeri pandantiflerle geçilen kasnaksız bir kubbeyle örtülüdür.

Çizim 3: Türbenin Planı ve Kesiti (Daş, 2003, s. 150)

Taş - tuğla almalı örgü sisteminde inşa edilen türbenin korniş hattı kirpi saçak dizileriyle hareketlendirilmiştir. Türbenin güney ve batı cephelerindeki dikdörtgen çerçeveli sivri kemer alınlıklı penceri günümüzde kapatılmıştır. Türbeye kuzey cephesinde bulunan ve sonradan kapıya çevrilen pencereden erişim sağlanır. İçeride Seyyid Ali’ye ait sanduka bulunmaktadır (Görsel 5).

Görsel 5: Türbe Cephelerinden Görüntüler

3. Çeşme

Şeker Hoca Camii Çeşmesi’nin eski fotoğraflarında caminin kuzey yönündeki avlu duvarına bitişik olduğu, zaman içerisinde zemin seviyesinin

altında kaldığı ve günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır (Görsel 7a). Çeşmenin mermer üzerine tek satır sülüs hatla yazılan kitabesinde, “*Sahibetü’l-hayrat ve’l-hasenat el-hac Seyyid Ali Ağa’nın halilesi Fatıma Hanım hayratıdır. Sene 1270*” okunmaktadır. Kitabeye göre çeşme türbede defnedilen Seyyid Ali’nin eşi tarafından 1854 yılında yaptırılmıştır (Kaptan, 2022, s.123).

Görsel 6: Orijinal Çeşmenin İnşa Kitabesi (Kaptan, 2022, s.123)

Günümüzde cami haziresinin güney doğu duvarına bitişik olarak sonradan eklenen mevcut çeşme ayna taşına yerleştirilen musluk ve altındaki dikdörtgen su teknesinden ibarettir. Suyu akar durumdadır (Görsel 7b).

Görsel 7: a- Orijinal Çeşme (Yıldırım, 1991, s.187), b- Günümüzdeki Çeşme (Köşklü, 2025)

4. Hazire

Şeker Hoca Camii Haziresinde 11 mezar bulunmaktadır. Bunlardan caminin doğusundaki hazirede 9 mezar (1-9) belirlenmiş, hazireyi çevreleyen duvarda ise zaman içerisinde gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sonrası gün yüzüne çıkarılan mezar taşları teşhir edilmektedir. Caminin türbeyle bağlantılı olan bahçesinde ise 2 mezar (10-11) tespit edilmiştir. Buradaki mezarların birinde iki kişinin defnedildiği saptanmıştır (11-12) (Görsel 8-9).

Çalışma kapsamında hazirede bulunan mezarlar ve sergilenen mezar taşları 2 ana başlık altında incelenmiştir.

Görsel 8: Haziredeki Mezarların Yerleşim Düzeni

Görsel 9: Hazirede Sergilenen Mezar Taşları

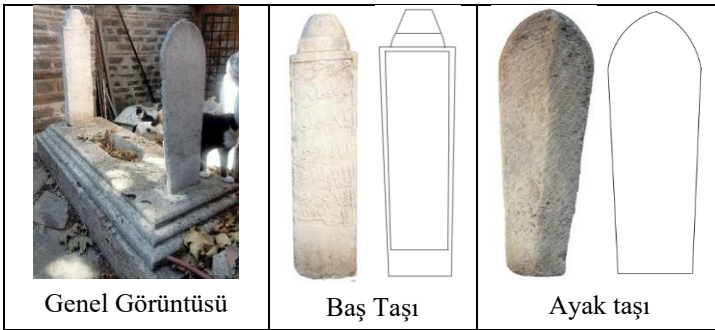
4.1. Haziredeki Mezarlar

4.1.1. İbrahim Efendi'nin 1785 Yılına Ait Mezarı

Kitabe: Merhum ve mağfur / Şeker Hoca / ... / İmamı ... Takieci? / El Hacı İbrahim / Efendi Ruhuna / Fâtiha Sene 1199.

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: 1 nolu mezar pehleli (kapak taşlı) mezar tipinde yapılmıştır. Baş şahidesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen gövdeli formdadır ve bezemesizdir. Ayak taşının gövdesi baş taşıyla aynı yapıya sahiptir ve sivri kemerli bir tepelikle taçlandırılmıştır (Görsel 10).

Görsel 10: Haziredeki 1 Nolu Mezar

4.1.2. Şerife Fatma Hanım’a Ait 1 Şubat 1850 Tarihli Mezar

Kitabe: Hüve’l-Hayyü’l-Bâkî / Merhum Karsaklı / El-Hac Halil Ağa / Halifesi Merhûme / Ve Mağfurün Leha Şerife / Fatıma Hanım Ruhuna / El-Fâtiha 18 RA Sene 1266 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 155)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: Şerife Fatma Hanım’a ait 1 Şubat 1850 tarihli 2 nolu mezarın tipi pehleli (kapak taşlı)’dır. Mezardaki baş şahidesi sivri kemerli, ayak taşı ise yuvarlak kemerli bir tepelikle belirlenmiştir. Her iki taşın gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formdadır. Baş şahidesi dekoratif bir kemer üzerinde merkezden iki yana doğru savrulan akant tepelikle belirlenmiştir. Akant kabuksu görünümü, belirgin dilim damarları ve dişli yaprak uçları ile Rokoko etkili bir görünüm sergilemektedir (Görsel 11).

Görsel 11: Haziredeki 2 Nolu Mezar

4.1.3. Lutfullah Efendi’nin 1786 Yılına Ait Mezarı

Kitabe: Merhum Ve Mağfurün Leh / Şeker Hoca İmam[I] / Lutfullah Efendi / Rûhiyçün Fâtiha / Sene 1200 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 155)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanım: Lutfullah Efendi’nin 1786 yılına ait 3 nolu mezarı pehleli (kapak taşlı)’dır. Nezkeb başlıklı baş şahidesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen şeklindedir. Başlığın üzerine gül motifi işlenmiştir. Ayak taşı sivri kemer tepelikli ve düşey prizmatik dikdörtgen gövdelidir (Görsel 12).

Görsel 12: Haziredeki 3 Nolu Mezar

4.1.4. Şerif Mehmed Ağa'ya Ait 10 Aralık 1871 Tarihli Mezar

Kitabe: Hüve'l-Bâkî/ Bendegan-ı al-i aba / ve mensubat-ı Hazret-i / evliyadan ve Burusa'nın / eşraf-ı hanedan-ı kadiminden / sabıkan Aydın Mal / Müdürü ve Ankara Muhassılı / olub birer defa Hamid / ve Antalya ve Menteşe / ve Alaiyye ve üç kere / Burdur sancağı / kaymakamlığında bulunan Şerif Mehmed / Ağa'nın kabr-i şerifidir / aleyhi rahmeten vasi'aten / fi leyleti'l-Kadr / vakti's-seher sene 1288 / fi 27 N (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 157)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: Şerif Mehmed Ağa'ya ait 10 Aralık 1871 tarihli 4 nolu mezarın tipi pehleli (kapak taşı)'dir. Mezardaki baş şahidesi azizi fes başlıklı, ayak taşı bitkisel tepeliklidir. Taşların gövde yapıları ise yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen şeklindedir. Baş ve ayak şahideleri silmelerle belirlenen ince bir bordürle çevrelenmiş ve içerisine defne yaprakları işlenmiştir. Ayak taşının Ampir etkili bezemesel kurgusunda S kıvrımlı defne yaprakları ile uçlarındaki penç motifleri izlenir. Ayak taşının başlık bölümü iki yana savrulan ve merkezde birleştirilen defne yaprakları ile tepelik şeklinde olup, şahideyi tamamlamaktadır (Görsel 13).

Görsel 13: Haziredeki 4 Nolu Mezar

4.1.5. Fatma Hatun'un 1784 Yılına Ait Mezarı

Kitabe: Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî / Ziyaretnden murad olan / duadır merhume / ve mağfurün leha Bayram / zade kerimesi Fatıma / Hatun ruhiyçün / Fâtiha sene 1198 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 156)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: Fatma Hatun'un 1784 yılına ait 5 nolu mezarı pehleli (kapak taşlı) mezar tipinde yapılmıştır. Mezardaki baş şahidesi sivri kemerli, ayak taşı ise yuvarlak kemerli bir tepelikle belirlenmiştir. Her iki taşın gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikkörtgen formdadır. Süslemesi yoktur (Görsel 14).

Görsel 14: Haziredeki 5 Nolu Mezar

4.1.6. Şerife Bedriye Hanım'ın 1831 Yılına Ait Mezarı

Kitabe: Hüve'l-Baki / Ah ile zar kılarak tazeliğime doymadım / Çün ecel bahanesi dolmuş muradıma ermedim / Hasreta fani cihanda tul-i ömr sürmedim / Ferman-ı takdir böyle imiş ta ezelden bilmedim / Karsaklı el-Hac Halil / Ağa kerimesi merhum ve / mağfurün leha Şerife Bedri(ye) / Hanım rûhiyçün Fâtiha / sene 1246 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 155)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: Şerife Bedriye Hanım'ın 1831 yılına ait 6 nolu mezarın tipi pehleli (kapak taşlı)'dır. Baş şahidesi bitkisel tepelikli, ayak taşı sivri kemerli bir formdadır. Gövde yapıları yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikkörtgen şeklindedir. Mezarda yalnızca baş taşında süslemeye yer verilmiştir. Baş şahidesini iki yana savrulan kabuksu görünümü ile Rokoko etkili akant tepelik belirlemiş, bu akant salınımının merkezine dekoratif bir kemerin üzerine yerleştirilen volütlü C kıvrımı içerisine alınmış bir akant motifi de işlenmiştir (Görsel 15).

Görsel 15: Haziredeki 6 Nolu Mezar

4.1.7. Hacı Halil Ağa'ya Ait 26 Ocak 1836 Tarihli Mezar

Kitabe: Hüve'l-Hallâku'l-Bâkî / Beni kıl mağfîret ey Rabb-i Yezdan / Bi-hakkı arş-ı a'zam nur-i Kur'an / Gelüb kabrim ziyaret eyleyen ihvan / İde ruhuma bir Fatiha ihsan / Merhum ve mağfurün leh el-muhtac / İla rahmeti Rabbihi'l-Ğafur cennet mekan firdevs-aşıyan / süleha-i ümmetden an / aslin Karsaklızade 2l-Hac / Halil Ağa'nın ruhiyçün / Allah rızasıyçün Fâtiha / 7 Şevval sene 1251 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s.156)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: Hacı Halil Ağa'ya ait 26 Ocak 1836 tarihli 7 nolu mezar pehleli (kapak taşlı) mezar tipinde yapılmıştır. Baş şahidesi destarlı sarık şeklinde tarikat tacı, ayak taşı ise topuz başlıkla taçlandırılmıştır. Her iki şahidenin gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formdadır. Ayak taşının çevresi bir silmeyle belirlenmiş, uçları volütlü dönüşlerle vurgulanan S kıvrımları ile taşın yüzeyinde ikinci bir çerçeve oluşturulmuştur. Kompozisyonun merkezine bir servi ağacı işlenmiştir (Görsel 16).

Görsel 16: Haziredeki 7 Nolu Mezar

4.1.8. Zekiye Hanım'ın 1843 Yılına Ait Mezarı

Kitabe: Ah ile zar kılarak tazeliğime doymadım / Çün ecel bahanesi dolmuş muradıma ermedim / Hasret[a] fani cihanda tul-i ömr sürmedim / Ferman-ı takdir böyle imiş ta ezelden bilmedim / Karışılmaz Hazret-i Hakk'ın hiçbir işine / Girmiş idi bu civan onbeş onaltı yaşına / Vaz'-ı haml etdikde onyedinci gün fevt olub / Hak sabırlar vire anasıyla kız karındaşına / Ya ilahi bî şehidenin makamın cennet et / Kıl terahhum validesinden akan gözyaşına / Tarihin yazdım Zekiyye Hanım'ın cevher Nazif / Bak kıl ibret firak olan civanın taşına / Attar Ata Molla'nın kerimesi merhume / [Zekiye] Hanım'ın ruhuna Fâtiha sene 1259 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 156)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: Zekiye Hanım'ın 1843 yılına ait 8 nolu mezar pehleli (kapak taşlı) olarak yapılmıştır. Mezarın baş ve ayak şahideleri sivri kemerli ve yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Baş şahidesi dekoratif bir kemer üzerine akant tepelik şeklinde düzenlenmiş, iki yana savrulan kabuksu görünüm Rokoko etkisinde kurgulanmıştır. Ayak taşının çevresi silmelerle hareketlendirilmiş, merkezine alçak bir kaide üzerine oturan geniş ağızlı bir kaseden çıkan servi ağacı tatbik edilmiştir (Görsel 17).

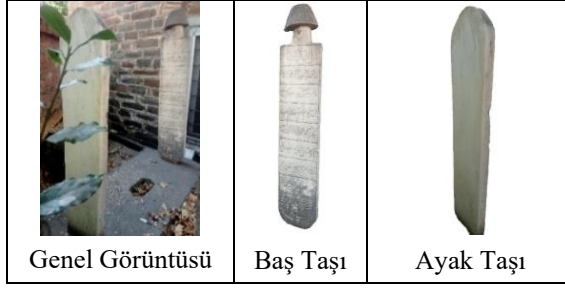
Görsel 17: Haziredeki 8 Nolu Mezar

4.1.9. İbrahim Ağa'ya Ait 13 Eylül 1868 Tarihli Mezar

Kitabe: Hüve'l-Hayyü'l-Bâkî / Bakma ya Rab yüzümün karasına / Merhem-i rahmetin ur ma'siyetim yarasına / Ne akdar mücrim isem kesmem ümmid / Giremez kimse Huda ile kulun arasına / Karsaklı el-Hac Halil Ağa- / zade merhum ve mağfurün leh / İbrahim Ağa'nın / rûhiyçün El-Fâtiha / 25 CA sene 1285 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 157)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: İbrahim Ağa'ya ait 13 Eylül 1868 tarihli 9 nolu mezarın türü pehleli (kapak taşı)'dır. Baş taşı azizi fes, ayak taşı sivri kemerli olan şahidelerin gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Mezarın bezemesi yoktur (Görsel 18).

Görsel 18: Haziredeki 9 Nolu Mezar

4.1.10. Kimliği Bilinmeyen Mezar

Kitabe: Baş taşı: ... / Makam El Kelani, Ayak taşı ön yüz: Fi Şehri Zilkade, Ayak taşı ön yüz: Fi Tarihi Sene 952

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: Pehleli (kapak taşı) mezar tipinde yapılan 10 nolu mezarın baş ve ayak şahideleri sivri kemerli bir tepeliğe sahip olup, gövdeleri yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formdadır. Oldukça sade bir düzenleme gösteren taşların her iki yüzeyine içerisinde yazıtların bulunduğu dilimli kartuşlar yerleştirilmiştir (Görsel 19).

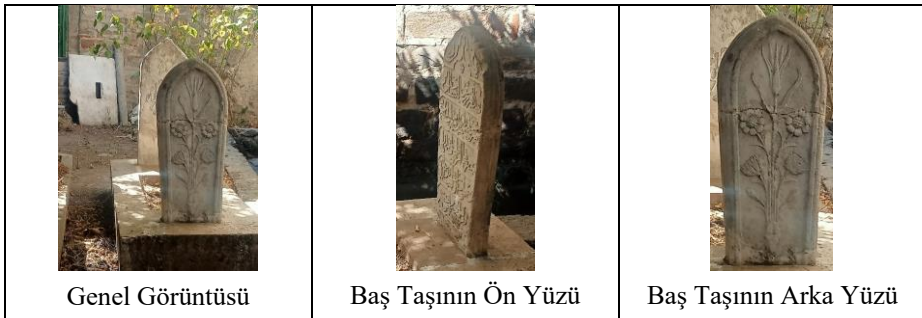
Görsel 19: Haziredeki 10 Nolu Mezar

4.1.11. Alishah Hatun Bint Osman Bey'e Ait Mezar

Kitabe: Haza kabrū merhume Alishah Hatun / ... Osman Bey Mirü'l-Hac / bi-Mısır sabıkan ümm-i İsfendiyar Beg / ... Hanım tüvüffiyet ila rahmetillah / fi yevmi'l-Cum'a es-sadis aşer / ... (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 158)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: 11 ve 12 nolu mezar pehleli (kapak taşlı) mezar tipinde yapılmıştır. Kitabelerinden burada iki kişinin defnedildiği anlaşılmaktadır. Alishah Hatun bint Osman Bey'e ait baş şahidesi sivri kemer tepelikli olup yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen gövdelidir. Şahidenin ön yüzünde kitabe, arka yüzünde ise bir vazoda içerisinde çıkan gün çiçekleri ile oluşturulan Ampir etkili bezeme kompoze edilmiştir. Aynı dal üzerinde gün çiçeğinin evrelerine yer verilmesi, yaşam döngüsünün sembolik bir anlatısı olarak düşünülebilir (Görsel 20).

Görsel 20: Haziredeki 11 Nolu Mezar

4.1.12. Sitti Şah Bint Mahmud Çelebi'ye Ait Mezar

Kitabe: El-muhtace ila rahmetillah tela / Sitti Şah bint Mahmud Çelebi (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 158)

Mezar Tipi: Pehleli (Kapak Taşlı)

Tanımı: 11 ve 12 nolu mezar pehleli (kapak taşlı) mezar tipinde yapılmıştır. Kitabelerinden burada iki kişinin defnedildiği anlaşılmaktadır. Baş şahidesi sivri kemer tepelikli ve gövdesi yukarıdan aşağıya doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Şahidenin ön ve arka yüzeyine dilimli kartuşlar

içerisinde kitabe işlenmiştir. Taşın iki kenarına kum saati başlıklara sahip birer sütunce yerleştirilerek hareketlendirilmiştir (Görsel 21).

 Genel Görüntüsü	 Baş Taşının Ön Yüzü (Mermutlu ve Öcalan, s.158)	 Baş Taşının Arka Yüzü
--	--	--

Görsel 21: Haziredeki 12 Nolu Mezar

4.2. Hazirede Sergilenen Mezar Taşları

4.2.1. Baş Şahideleri

4.2.1.1. Kimliği Bilinmeyen Baş Şahidesi

	Başlık Tipi	-
	Kitabe	Haze makberetü / Merhum ve Mağfur / ... / Said ... / El muhtac ila ...
	Tanımı	1 nolu baş şahidesi yapı itibariyle baklava biçiminde ele alınmıştır. İnce silmelerle üç bölüme ayrılan taşın yüzeyine kitabe metni işlenmiştir (Görsel 20)

Görsel 20: Hazirede Sergilenen 1 Nolu Baş Şahidesi

4.2.1.2. Mehmed Bin Ümmihan'ın 1595 Yılına Ait Baş Şahidesi

	Başlık Tipi	Mücevveze
	Kitabe	El-merhum / Mehmed bintü / Ümmihan? / sene 1003 (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 157)
	Tanımı	2 nolu baş şahidesinin gövdesi prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Şahide yüzeyine kitabe işlenmiştir. Üzerinde herhangi bir bezeme mevcut değildir (Görsel 21).

Görsel 21: Hazirede Sergilenen 2 Nolu Baş Şahidesi

4.2.1.3. Kimliği Bilinmeyen Baş Şahidesi

	Başlık Tipi	Mücevveze
	Kitabe	Kitabesi yoktur.
	Tanımı	3 nolu baş şahidesi prizmatik dikdörtgen bir gövdeye sahiptir. Üzerinde bezeme mevcut değildir (Görsel 22).

Görsel 22: Hazirede Sergilenen 3 Nolu Baş Şahidesi

4.2.1.4. Seyyid Mahmud’a Ait Baş Şahidesi

	Başlık Tipi	Mücevveze
	Kitabe	Kad tüvüffiye / el-merhum / es-Sa'id eş-Şehid / es-Seyyid Mahmud (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 157)
	Tanımı	4 nolu baş şahidesinin gövdesi prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Şahide üzerine kitabe metni işlenmiştir. Bezemesizdir (Görsel 23).

Görsel 23: Hazirede Sergilenen 4 Nolu Baş Şahidesi

4.2.1.5. Fatma Vehbiye Hanım’a Ait Baş Şahidesi

	Başlık Tipi	Hotuz
	Kitabe	Hüve'l-Baki / Nev civanım uçdı cenent bağına / Derdi kıldı validesi yanına / Muradiyeli merhum Mehmed Ağa / kerimesi Fatıma Vehbiye / Hanım ruhlariyçün Fâtiha / 12...sene 12... (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 155)
	Tanımı	5 nolu baş şahidesinin gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formdadır. Baş şahidesinin gövdesindeki yazıtın hemen üzerinde kıvrım dallar arasından çıkan güller tatbik edilmiştir. Başlığın gövdesinin merkezine yaprakları kapalı formda gül motifi yerleştirilmiş, hemen altına ise gövdeyi kalın bir örme zincirin çevrelediği kolye motifi işlenmiştir (Görsel 24).

Görsel 24: Hazirede Sergilenen 5 Nolu Baş Şahidesi

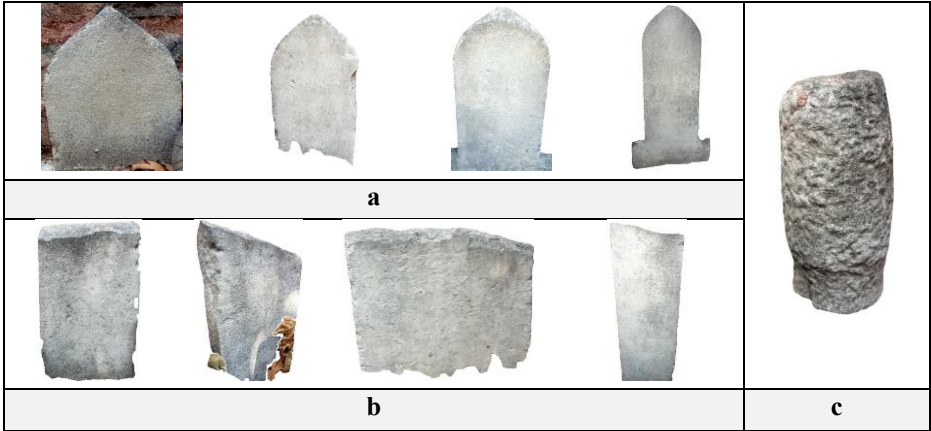
4.2.1.6. Kimliği Binmeyen Baş Şahidesi

	Başlık Tipi	-
	Kitabe	Ziyaretten murad olan duadır / Bugün bana ise yarın sanadır / Tavukpazari Dersiam / merhum ve mağrurün leh / ... Efendi ruhuna / ... (Mermutlu ve Öcalan, 2011, s. 158)
	Tanımı	6 nolu baş şahidesinin gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Başlık bölümü kırıktır (Görsel 25).

Görsel 25: Hazirede Sergilenen 6 Nolu Baş Şahidesi

4.2.2. Ayak Taşları

Şeker Hoca Camii Haziresinde sergilenen 9 mezar taşının üzerinde yazıt bulunmamaktadır. Bu taşların form özellikleri ayak taşı olabileceğini düşündürmektedir. Bunlardan sivri kemerli tepelikli (Görsel 22a) ve yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen gövde yapısına sahip ayak taşlarının (Görsel 22a-b) yanı sıra gövdesi silindirik formda olan bir örnek de (Görsel 22c) tespit edilmiştir.

Görsel 22: Hazirede Sergilenen Ayak Taşları

4.2.3. Başlık Tipleri

Hazirede 3 başlık tespit edilmiştir. Bunlardan 1 nolu başlık tarikat tacı, 2 nolu başlık destarlı kubbeli kalafat ve 3 nolu başlık ise dalfestir (Görsel 23).

Görsel 23: Hazirede Sergilenen Başlık Tipleri

4.2.4. Kitabeli Taş

Hazirede sergilenen eserler arasında kırık bir mezar taşı tespit edilmiştir. Bu taşın iki yüzeyinde de kartuşlar içerisinde olan yazı okunamamıştır (Görsel 24).

Görsel 24: Hazirede Sergilenen Kitabeli Taş

Değerlendirme ve Sonuç

Bursa geçmişten günümüze tarihe tanıklık eden Anadolu'daki önemli şehirlerden biridir. Şehrin Osmanlı'nın ilk başkenti oluşu devletin mimari ve sanatsal alandaki gelişim sürecinin de erken devir örneklerini yansıtmaları bakımından önemli bir yer tutar. Osmanlı hakimiyetine girmesiyle birlikte kentte yapılan külliye hem toplumsal ihtiyaçların karşılandığı hem de şehrin iskân sürecinde etkin rol üstlenmiştir. Zaman içerisinde şehrin artan nüfusuyla birlikte gereksinimlerle doğan talep doğrultusunda sultanlar dışında toplumda gelir düzeyi yüksek ya da hayırsever halk tarafından yaptırılan pek çok eser bulunmaktadır. Bunlar arasında küçük ölçekli camiler ve çevresinde konumlandırılan medreseler, hamamlar ve çeşmeler kent silüetinde organik bir gelişim sürecine işaret etmektedir. Çalışma kapsamında incelenen Osmangazi ilçesine bağlı tarihi bir semt olan Nalbantoğlu mahallesindeki Şeker Hoca Camii, Türbe, Çeşme ve Haziresi de bu bağlamda oluşan küçük bir yapı topluluğudur.

Tarihi süreç içerisinde Şeker Hoca'nın kim olduğuna dair kesin bir bilgiye ulaşılamasa da 1485 tarihli bir kadı sicilinde torunun adının geçmesi,

banılığını üstlendiği caminin plan ve mimari özellikleri de göz önünde bulundurulduğunda Çelebi Sultan Mehmet (1413-1421) ya da II. Murad (1421-1444) devrinde yaşamış olabileceği düşünülmektedir. Çalışmada incelenen Şeker Hoca Camii, tek kubbeli, önünde üç bölümlü son cemaat yeri bulunan, tek şerefeli minareden ibaret bir yapıdır. Bu planın Anadolu'daki ilk örnekleri Selçuklu mescitlerinde ve sonrasında Erken Osmanlı Mimarisinde Bilecik Orhan Gazi Camii (1326-1362), Bursa Alaaddin Bey Camii (1335) ve İznik Hacı Özbek Camii'yle (1333) birlikte geliştirilerek uygulanmaya devam eder. 14. ve 15. yüzyılda Bursa'da Koca Naip Camii, Somuncu Baba Camii, Yiğit Köhne Camii ve Şeker Hoca Camii gibi pek çok yapıda bu gelişimi izlenir (Eyice, 1989, s. 323-324; Yıldırım, 1991, s. 12-128).

Şeker Hoca Camii'nin güney batısındaki 1474 yılına ait türbe, Seyyid Ali'ye aittir. Kare planlı, üzeri pendentiflerle geçilen kasnaksız bir kubbeyle örtülü olan türbe taş-tuğla almasıık örgü sistemiyle inşa edilmiştir. Kübik bir gövde yapısına sahip olan türbe Erken Osmanlı Mimarisinde sık karşılaşılan bir türbe şemasıdır (Gökarslan, 2010, s. 14-16). Bu tip türbelerin Bursa'daki benzerleri arasında Gülşah Hatun Türbesi (1487), Mükrime Hatun Türbesi (1517), Gülrüh Hatun Türbesi (1520) (Tupal Yeke, 2024, s. 88, 102, 111) ve 15. yüzyılın ortalarına doğru inşa edilen Okçu Baba Türbesi sayılabilir (Kepecioğlu 1943: 5-9).

Çalışma kapsamında incelenen Şeker Hoca Camii'nin 1854 yılında yaptırılan orijinal çeşmesi günümüze ulaşmamıştır. Sonraki yıllarda caminin avlu duvarına bir ayna taşı ve dikdörtgen su teknesi olan mevcut çeşme yaptırılmıştır.

Şeker Hoca Camii Haziresinde günümüze ulaşan mezarlarla birlikte zaman içerisinde gün yüzüne çıkarılan mezar taşları da bulunmaktadır. 2 ana başlık altında incelenen bu mezar taşlarından tarihi belirlenen örnekler 16. - 19. yüzyıl aralığına aittir. Caminin bahçesindeki hazirede 11 mezarın yeri saptanmıştır. Bunlardan caminin türbeyle bağlantılı olan bahçesindeki 2 mezarlardan birinde iki kişinin defnedildiği belirlenmiştir. Pehleli (kapak taşı) mezar tipinde yapılmış olan bu örneklerin benzerleri arasında Edirne (Doğan, 2009, s.805), İstanbul (Halıcı ve Gökler, 2025, s.266, 268, 270; Doğan, 2024, s.227), Kastamonu (Çal ve Ataoğuz Çal, 2008, s. 5), Balıkesir (Gökler, 2017, s.570, 584), Sinop (Türker, 2011, s. 265) ve Bursa (Çakar, 2007, s.46; Köşklü ve Gökler, 2024,373) sayılabilir.

Haziredeki mezarlarda 3 tip baş şahidesi tespit edilmiştir. 2-5-8-10-11 ve 12 nolu mezarların baş şahidelerinde belirlenen ilk tip sivri kemerli, yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formdadır. Rize (Hanoğlu, 2015, s.1885-1893) ve İstanbul (Tığcı, 2010, s.667; Doğan, 2022, s.189) bu tipin görüldüğü yerlerden yalnızca birkaçıdır. İkinci şahide tipi 3-4-7 ve 9 nolu mezarlarda görülen başlıklı ve yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Bunlardan 3 nolu mezarda nezkeb, 7 nolu mezarda destarlı sarık şeklinde tarikat tacı, 4 ve 9 nolu mezarlarda azizi fes kullanılmıştır. 6 nolu mezarda saptanan diğer baş şahidesi türü ise bitkisel tepelikli ve yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen şeklindedir.

Mezarlarda bulunan ayak taşlarında 4 çeşit tespit edilmiştir. Bunlardan en çok rastlanan tip 1-3-6-8-9-10 ve 11 nolu mezarlardaki sivri kemerli ve yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen yapıdaki ayak taşlarıdır. İncelenen 2 ve 5 nolu mezarların ayak taşları yuvarlak kemerli ve gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formdadır. Çalışmadaki 4 nolu mezarın ayak taşı bitkisel tepelikli ve 7 nolu mezarın ayak taşı ise üçgen/ters V şeklindeki bir tepelikle taçlandırılmıştır. Birer örnekle sınırlı olan her iki taşın gövdesi yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formda yapılmıştır.

Hazirede 19 mezar taşı bulunmaktadır. 6'sı baş şahidesi olan taşlardan yalnızca 3 tanesinin kimliği tespit edilebilmiştir. Baş şahideleri 4 farklı tipte yapılmıştır. Bunlardan Bursa, İznik ve İstanbul'daki 15. yüzyıl Osmanlı Devri mezar taşlarında sıklıkla karşımıza çıkan baklava biçimli şahide formuna yalnızca bir örnekte rastlanmıştır (Güven Karamürsel, 1995, s. 265, 365, 395, 497, 503, 519). Sergilenen 3 baş şahidesi tarikat tacı, destarlı kubbeli kalafat ve dalfes başlıklı olup, prizmatik dikdörtgen gövdelidir. Başlığı kırık ve Fatma Vehbiye Hanım'a ait hotoz başlıklı olan iki şahidenin gövde formu ise yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen yapıdadır. Hazirede sergilenen 9 mezar taşının form özellikleri dikkate alınarak ayak taşı olduğu düşünülmektedir. Bunlardan 4 örnek sivri kemer tepelikli ve yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen gövde yapısına sahiptir. 4 taşın başlık kısımları deforme olmuş ve gövdelerinin yukarıdan aşağı doğru daralan düşey prizmatik dikdörtgen formda olduğu tespit edilmiştir. Ayak taşlarından gövdesi silindirik formda olan yalnızca bir örnek bulunmaktadır.

Şeker Hoca Camii Haziresinde bulunan mezar taşlarında bezeme 2-4-6-7-8-11 nolu mezarlarda görülmektedir. Bu mezarlar 1831- 1871 tarih aralığını veren 19. yüzyıla ait mezarlardır. Batılılaşma Döneminin bu evresinde Ampir ve Eklektik üslup etkili bezemeler mezar taşlarının baş ve ayak şahidelerinde de izlenmektedir. Şeker Hoca Camii Haziresi mezar taşlarında 2-6 ve 8 nolu şahidelerde Rokoko etkili akant (Duran ve Geyik, 2024, 22-26) tepelik ve dekoratif kemerler dönemin yaygın bezemesel kurgularındandır. 7 ve 8 nolu şahidelerde işlenen servi ağacı yaygın bir kullanım alanı gösteren bir diğer motif olmuştur. 4 nolu mezar şahidesinde izlenen S kıvrımlı defne yaprakları ile oluşturulan bezeme ile aynı motifin tepelik olarak biçimseli Ampir üslubun yansılarındandır. 11 nolu mezar şahidesinde ise karanfil ve gün çiçekleri ile kompoze edilen bezeme Ampir üslup etkili dönemin çeşitlemelerindendir.

KAYNAKÇA

- Akkılıç, Y. (2002). *Şeker Hoca Camisi*, Bursa Ansiklopedisi, IV, s. 1550-1551.
- Aslanapa, O. (2016). *Türk Sanatı*, İstanbul.
- Çakar, G. (2007). *Bursa Emir Sultan Mezarlığındaki 18. ve 19. Yüzyıl Mezar Taşları*. (Yayın No. 207279) [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Çal, H., & Ataoğuz Çal, Ö. (2008). *Kastamonu Atabey Gazi Camisi ve Türbesi Hazirelerindeki Mezar Taşları*. Kastamonu Belediye Başkanlığı.
- Çuhadar, Ö. (2011). *Bursa Camilerinde Revak Erken Dönem Üzerine Bir Deneme*, BBB.
- Çuhadar, Ö. (2010). *Bursa Erken Devir Camilerinde Revak Uygulaması*, (Yayımlanmış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü).
- Daş, E. (2003). *Erken Dönem Osmanlı Türbeleri*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi).
- Doğan, B. (2009). *Edirne Gazi Mihal Camisi Haziresi'ndeki Mezar Taşları*. (Yayın No. 241064) [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Doğan, M. E. (2024). *Mihrişah Valide Sultan İmareti Avlusunda Yer Alan Mezar Taşlarından Örnekler*. *Palmet Dergisi*, S. 6, 206-238.
- Doğan, M. E., & Gökler, B. M. (2022). *Deniz Müzesi Komutanlığı'ndaki Mezar Taşları*. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 47, 173-198.
- Duran, A., & Geyik, G. (2025). *İstanbul Örnekleriyle Osmanlı Batılılaşmasında Akant Motifinin Dönüşümü*. *Sanat ve Yorum*, S. 45, 18-34.
- Eyice, S. (1989). *Alaeddin Cami*, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2, 323-324
- Gökarslan, U. (2010). *Bursa İlinde Türbeler (XVI.-XIX. Yüzyıl)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gökler, B. M. (2017). *Balıkesir Mezar Taşları*. (Yayın No. 479364) [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

- Güven Karamürsel, A. A. (1995). *XV. Yüzyıl Osmanlı Mezar Taşları (İznik-Bursa-Edirne-İstanbul)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Halıcı, E., & Gökler, B. M. (2025). III. Mustafa Türbesi Haziresi'ndeki Hizmetkârlara ve Cariyelere Ait Mezarlar Üzerine Bir İnceleme. *Art-Sanat*, S. 24, 254-283.
- Hanoğlu, C. (2015). *Batılılaşma Dönemi Rize Mezar Taşları*. (Yayın No. 397643) [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Kaptan, Ö. (2022). *Bursa Kitabeleri*. BBB.
- Kepecioğlu, K. (1943). Okçu Baba. *Uludağ Dergisi*, Bursa, 5-9.
- Köşklü, Z., & Gökler, B. M. (2024). Umurbey Camii Haziresi'ndeki XIX. Yüzyıl Serpuşlu Mezar Taşları. *Turcologya Research*, S. 80, 362 – 380.
- Mermutlu, B. & Öcalan, H. B. (2011). *Tarihi Bursa Mezar Taşları*, C.I, Bursa: Ömür Matbaacılık.
- Ramazanoğlu, G. (2008). 16.yüzyılda Osmanlı Külliyesi, *ÇÜSBED*, C.17, S.3, 333-344.
- Pay, S. (2002). “Klasik Dönem Osmanlı Külliyelerinde Personel Sistemi”, *Türkler Ansiklopedisi*, C.10, 2002, 491.
- Tıgıcı, S. (2010). İstanbul Divanyolu'nda Sultan II. Mahmud Türbesi'nin Haziresindeki Mezar Taşları. (Yayın No. 263888) [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.
- Tupal Yeke, S. (2024). *Bursa Muradiye Külliyesi Türbelerinde Gerçekleştirilen Koruma ve Onarım Müdahalelerinin Tarihsel Arka Planı*, Doktora Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Türker, F. (2011). *Sinop Seyyid Bilal Türbesi Haziresindeki Mezar Taşları*, (Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı), Samsun.
- Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, 1983, s. 176;
- Türkün Dostoğlu, N. (2011). *Bursa Kültür Varlıkları Envanteri: Anıtsal Eserler*, BBB.
- Varol, A. H. (2019). Aydın Kuşadası Adalızade Mezarlığı Osmanlı Mezar Taşları. (Yayın No. 542430) [Yayımlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi.

Yıldırım, J. (1991). Bursa'daki Tek Kubbeli Camilerin Gelişimi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1260-61 / 1844-45 TEMETTÜAT KAYITLARI IŞIĞINDA KIZILKAYA KÖYÜNÜN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI THE SOCIAL and ECONOMIC STRUCTURE of KIZILKAYA VILLAGE in LIGHT of the 1260-61 / 1844-45 DIVIDEND RECORDS

Prof. Dr. Rafet METİN

Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü,
rafetmetin@bayburt.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2164-4994>.

GİRİŞ

19. yüzyıl Osmanlı taşrasında yürütülen mali düzenlemelerin en önemli bileşenlerinden biri olan *Temettuat* defterleri, kırsal yerleşimlerdeki hanelerin ekonomik kapasitelerini ayrıntılı biçimde ortaya koyan özgün veri setleridir. Tanzimat döneminin uygulanmaya başladığı bölgelerde düzenlenen bu defterlerde, hanelerin sahip oldukları arazi türleri, hayvan varlıkları, meslekleri, mal-mülk kayıtları ve gelir düzeyleri sistemli bir biçimde kayda geçirilmiştir. Böylece hem vergi adaletinin sağlanması amaçlanmış hem de taşra toplumunun sosyal ve iktisadi yapısını bütüncül bir şekilde izlemek mümkün olmuştur.

Bu çalışma, 16986 numaralı *Temettuat* defterinden yararlanarak Kızılıkaya Köyü'nün 1844–1845 yıllarına ait sosyo-ekonomik görünümünü çözümlemektedir. Defter kayıtları, köyde yaşayan hane reislerinin demografik özelliklerini, meslek dağılımlarını, ziraî üretim kalıplarını ve hayvancılıkla ilişkili ekonomik faaliyetlerini ayrıntılı biçimde belgelemektedir. Elde edilen veriler, Kızılıkaya'da geçimin büyük ölçüde tahıl tarımı ve küçük-büyükbaş hayvancılığa dayandığını; üretim ve gelir seviyeleri arasında belirgin hane farklarının bulunduğunu göstermektedir. Araştırma, Kızılıkaya'nın 19. yüzyıl ortalarındaki ekonomik dokusunu ortaya çıkararak Osmanlı taşrasında mikro tarih ve kırsal ekonomi çalışmalarına yeni bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı Devleti'nde kamu gelirlerinin temelini vergiler oluşturduğundan, devlet yönetimi kuruluş döneminden itibaren vergi kaynaklarını tespit etmeye yönelik sayım uygulamalarına büyük önem vermiştir. Vergi sisteminin Tanzimat öncesi ve sonrası olmak üzere iki farklı dönemde gelişim gösterdiği bilinmektedir. Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile birlikte daha önce çeşitli adlarla tahsil edilen örfi vergilerin tamamının tek bir çatı altında toplanmasına karar verilmiş; bu yeni sistemin işlerlik kazanabilmesi için vergi kaynaklarının yeniden belirlenmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu çabanın temel amacı, devlet gelirlerini denetim altına almak, vergi yükündeki eşitsizlikleri azaltmak, mükellefleri doğru biçimde tespit etmek ve dolayısıyla devletin mali kapasitesini artırmaktır.

Bu bağlamda 1840 yılında gerçekleştirilen düzenlemeler sonucunda “Emlak, Arazi, Hayvanat ve *Temettuat*” sayımları olarak bilinen tahrir faaliyetleri başlatılmış; halkın gelir kaynaklarına göre hesaplanan vergiler, en küçük yerleşim birimlerinden başlanarak *Temettuat* defterlerine kaydedilmiştir.

Bu defterler incelendiğinde, 19. yüzyıl Osmanlı toplumunun sosyal ve ekonomik yapısına ilişkin ayrıntılı veriler içerdiği açıkça görülmektedir. Defterlerde vergi mükelleflerinin isimleri, gelir getiren varlıklarının türü, yıllık hasılat miktarları ve bunlara göre belirlenen vergi yükümlülükleri düzenli biçimde yer almaktadır(Güran,2000:79)

“Temettü” kelimesi Arapça kökenli olup “kâr etmek” anlamına gelmektedir; “temettuat” ise kârlar ve kazançlar anlamını taşır (Devellioğlu, 1996: 1073). Tanzimat öncesinde farklı isimlerle alınan vergilerin yerine oluşturulan Temettü vergisinin kaydedildiği bu defterlere “Temettuat Defterleri” adı verilmiştir. Temettü vergisi, özellikle esnaf ve tüccarın yıllık kazançları üzerinden alınan bir vergi türüdür (Pakalın, 1971: 453). Verginin temel niteliği, herkesin gelirine uygun bir vergi ödemesini sağlama amacıdır. Sayımlar sonucu belirlenen bu yeni vergi modelinde yükümlülük, ilk kez şahıs bazında değerlendirilmiş; defterlerde mükellefin kimliği, gelir kaynağı, yıllık hasılası ve buna bağlı olarak hesaplanan vergi ve öşür miktarı kaydedilmiştir. Böylece beyana değil, ölçülebilir verilere dayanan yeni bir gelir vergisi sistemine geçilmiş, Tanzimat ile birlikte ödeme gücüne göre vergilendirme ilkesi geliştirilmiştir (Şener, 1992: 261).

19. yüzyılda devlet kurumlarında yaşanan bozulmalar, özellikle mali alandaki aksaklıkların giderilmesini zorunlu kılmış; vergi adaletsizliğini ortadan kaldırmaya yönelik ıslahatlar yapılmıştır. Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra vilayetlere gönderilen bir emirle, halkın mal, mülk, arazi, hayvan ve gelirlerinin kayıt altına alınması ve servetleri oranında vergi ödemelerinin sağlanması hükme bağlanmıştır (Sayın, 1999: 350). Bu dönemde vergi sisteminde önemli yenilikler yapılmış; şer’i vergilerin yanı sıra zirai ürünlerden onda bir oranında alınan öşür, küçükbaş hayvanlardan alınan ağnam ve gayrimüslimlerden alınan cizye gibi yükümlülüklerin yanında, farklı isimlerle alınan örfi vergiler bir araya getirilerek “Ancemaatin Vergisi” veya “Vergü-yi Mahsusa” gibi adlarla yeni vergi türleri oluşturulmuştur (Öztürk, 1996: 174). Temettuat vergisi, Tanzimat öncesi çok sayıda isim altında toplanmış vergilerin yerine geçerek daha düzenli bir yapıya kavuşturulmuştur. Esnaf, tüccar, köylü ve şehirli hane reislerinin yıllık kazançları belirlenerek bu defterlere kaydedilmiş, böylece geniş kapsamlı bir gelir tespit sistemi meydana getirilmiştir (Arslan, 2002: 58).

Bu çalışmanın temel kaynağını oluşturan Temettuat defteri, BOA ML.VRD.TMT. 16986 numaralı kayıttır. Bu defter, Kalecik kazasına bağlı Kızılkaya Köyü'nün sosyal ve ekonomik yapısını incelemek için detaylı bir veri seti sunmaktadır. Söz konusu defterde yer alan bilgiler, köyün üretim kapasitesi, nüfus özellikleri, tarımsal faaliyetleri, hayvancılık yapısı ve hanelerin ekonomik gücüne ilişkin çok yönlü değerlendirme yapmaya imkân tanımaktadır.

1.Kızılkaya Köyü

1.1.Nüfus

Kızılkaya Köyü'nün nüfusuna ilişkin en güvenilir tarihsel veri, 1844–1845 yılları için tutulmuş olan temettuat defteridir. Defter kayıtları, söz konusu dönemde köyde toplam 48 neferin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu sayı, köyün küçük fakat üretim kapasitesi bakımından aktif bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Osmanlı taşrasında hane sayısı genellikle ekonomik faaliyetlerin yoğunluğunu yansıttığından, Kızılkaya'nın 19. yüzyıl ortası nüfus yapısı tarım ve hayvancılığı sürdürebilecek düzeyde bir iş gücünü işaret etmektedir.

Nüfusun büyüklüğü aynı zamanda köy içi iş bölümü ve üretim ilişkilerini anlamak açısından da önem taşımaktadır. 16. yüzyıl tahrirleriyle karşılaştırıldığında, Kızılkaya'nın Tanzimat dönemine gelindiğinde daha örgütlü ve demografik açıdan daha istikrarlı bir yapıya kavuştuğu anlaşılmaktadır. Bu durum, bölgedeki verimli toprakların ve tarım-hayvancılık ilişkilerinin nüfusun devamlılığında etkili olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 1: Kızılkaya Karyesinde 1845-2022 Yıllarındaki Tahmini Nüfus

Yıllar	Tahmini nüfus
1845	45 nefer
2022	69

1.2. Köyde Kullanılan Şahıs Adları ve Lakaplar

Temettuat defterinde yer alan şahıs adları, köyün kültürel kimliğine ve Osmanlı toplumunun genel adlandırma geleneğine dair önemli ipuçları sunmaktadır. Kayıtlarda en sık rastlanan isimler arasında Mehmet, Hüseyin, Ali, Ahmet, Osman gibi klasik Türk-İslam geleneğinde yaygın olan adlar yer almaktadır.

Bu isim yapısı, Kızılkaya’da hem dini hem de kültürel sürekliliğin güçlü olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda, köyün toplumsal kimliğinin Osmanlı taşrasındaki genel ad verme kalıplarıyla uyumlu olduğunu da ortaya koymaktadır.

Tablolarda yer alan isim ve lakap dağılımı, köyde geniş aile örgütlenmesi ve kuşaklar arası süreklilik olduğunu göstermektedir.

Tablo 2: Kızılkaya Karyesinde Kullanılan Şahıs İsimleri

İsim	Sayı	%
Ali	3	25
Mehmed	1	8,3
Mustafa	1	8,3
Hasan	1	8,3
Osman	1	8,3
Ahmed	1	8,3
Memiş	1	8,3
İbiş	1	8,3
Çakır	1	8,3
Kurban	1	8,3
Toplam	12	

Tablo 2’de yer alan verilerden anlaşıldığı üzere Kızılkaya karyesindeki vergi nüfusunun tamamı erkektir.

İsimleri incelediğimizde Peygamber ve onun ehl-i beyti başta olmak üzere daha çok Arapça kökenli isimlerin olduğu görülmektedir. Birinci sırada % 25 ile Ali ismi gelmektedir. Onu % 8.3 ile Mehmed ve Mustafa isimleri izlemektedir. Tabloda zikredilen isimler arasında Kurban, Memiş ve Çakır isimleri bölgede ender rastlanan isimler arasındadır.

1.3. Kızılkaya Karyesinde Kullanılan Lakaplar

Kızılkaya’da hane reislerinin toplumda tanınmasını sağlayan aile ve sülale adlarının bazıları Tablo 3’teki gibidir.

Tablo 3: Kızılkaya Karyesinde Kullanılan Lakaplar

Kahveci Mehmed	Bıçakçı oğlu Molla Ali	Kara Hasan oğlu Ali
Kara Memiş oğlu İbiş Kethüda	Tatar oğlu Osman	Sarı oğlan oğlu Ahmed

1.4.Kızılkaya Karyesinde Mesleki Yapılanma

Kızılkaya Köyü’nde meslek yapısının belirgin biçimde tarımsal üretim odaklı olduğu anlaşılmaktadır. Hanelerin tamamı çiftçilikle geçimini sağlamaktadır.

Mesleklerin hane bazlı dağılımı, köyde iş bölümünün sınırlı ancak işlevsel bir nitelik taşıdığını göstermektedir. Kırsal Osmanlı ekonomisinde görülen mesleki yapı ile Kızılkaya’nın yapısı büyük ölçüde uyumludur.

Toplam 9 hanesi olan Kızılkaya karyesinde yaşayan insanların tamamı ziraat erbabı olarak kaydedilmiştir (BOA, ML VRD.TMT,16986:1,2,3,4,5).

1.5. Hayvancılık ve Hayvan Dağılımı

Temettuat defteri, köydeki hayvan varlığını sistematik şekilde kayıt altına almıştır. Küçükbaş hayvanların sayısının büyükbaş hayvanlara kıyasla daha fazla olması, köyün meracılık temelli bir hayvancılık anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktadır .Büyükbaş hayvan varlığının daha sınırlı oluşu, bu hayvanların daha çok tarımsal üretimde iş gücü olarak kullanıldığını düşündürmektedir.

Kızılkaya'ya ait temettuat kayıtları incelendiğinde, köyün toplam vergi-*yi mahsusa* yükünün 1.865 kuruş olduğu görülmektedir. Bu vergi kapsamında hanelere düşen miktarların oldukça farklılık gösterdiği, en düşük tutarın 85 kuruş, en yüksek tutarın ise 396 kuruş olarak kaydedildiği anlaşılmaktadır. Defterdeki bilgilere göre, 3 numaralı hanede kayıtlı olan Kara Hasan oğlu Ali, en düşük vergi kategorisinde değerlendirilmiş ve bu doğrultuda 85 kuruşluk bir yükümlülük altına girmiştir (BOA, ML.VRD.TMT.16986: 3). Öte yandan 1 numaralı haneye mensup Kahveci Mehmet'in, aynı vergi türü için köydeki en yüksek tutar olan 396 kuruşla mükellef kılındığı kaydedilmiştir (BOA, ML.VRD.TMT.16986: 2).

Tablo 4: Kızılkaya'da Hane Reislerinin Sahip oldukları Hayvan Çeşitleri

Hayvan çeşidi	Sayı	Hayvan Sahibi Hane	Toplam Hane Başına Düşen Baş
Büyükbaş	10	2	1
Küçükkbaş	45	4	13
Yük-Binek Hayvanı	-		
Toplam Sayı	55		

Tablo 5: Kızılkaya'da Hane Reislerinin Sahip oldukları Büyükbaş Hayvan Çeşitleri

Büyükbaş Hayvan çeşidi	Sayı	Hayvan Sahibi Hane	Ortalama
Sağmal kara sığır ineği	2	2	1
Sağmal camus	8	1	8
Toplam	10		

Köyde 10 baş sağmal inek 2 ailenin elinde bulunmaktadır. Köyün süt ve süt ürünleri ihtiyacının sağlanmasında sağmal karasığır ineği önemli yer tutmaktadır. Bu ailelerin gelir durumuna bakıldığında köyde yaşayan diğer ailelerden daha iyi bir konumda oldukları görülmektedir.

Köyün 1 numaralı hanesinde ikamet eden Kahveci Mehmed'in hem büyükbaş hem de küçükbaş hayvan çeşidine sahip olduğu ve yıllık gelir bakımından 900 kuruş gibi hatırı sayılır bir geliri olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.2 Numaralı hanede kayıtlı olan Bıçakçı oğlu molla Ali'de 400 kuruşluk gelirle diğer hanelerden daha iyi konumda olup sağmal inek ve sağmal koyun beslemektedir. (BOA, ML VRD.TMT,16986:1-3).

Küçükbaş hayvanlar bakımından bakıldığında Kızılkaya'da toplam 45 adet küçükbaş hayvan beslenmekte olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.Köyün 6, 8 ve 9 numaralı hanelerde büyükbaş ve küçükbaş hayvan çeşitlerinden hiç birisinin beslenmediği kayıtlardan anlaşılmaktadır.Bu haneler geçimlerini ziraat yaparak geçimlerini sağlamaktadır. (BOA, ML VRD.TMT,16986:4,5).

Tablo 6: Kızılkaya'da Hane Reislerinin Sahip oldukları Küçükbaş Hayvan Çeşitleri

Küçükbaş hayvan çeşidi	Sayı	Hane	Ortalama
Sağmal keçi	14	3	4.6
Sağmal koyun	18	3	6
Yoz koyun	4	1	4
Erkek yoz davar	6	2	3
Sağmal kara davar	3	1	3
Toplam	45		

1.6. Arazi Dağılımı ve Toprak Kullanımı

Temettuat defterindeki arazi kayıtları, köydeki üretim faaliyetlerinin büyük ölçüde ekili tarım üzerine temellendiğini ortaya koymaktadır. Arazilerin önemli bir bölümü buğday, arpa, pamuk ve burçak gibi ürünlerin yetiştirilmesine ayrılmıştır .

Arazi türlerinin dağılımı, Kızılkaya'nın toprağa dayalı bir geçim ekonomisine sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum, Osmanlı kırsalında 19. yüzyılda yaygın olan tahıl merkezli ekonomik yapıyla örtüşmektedir .

Kızılkaya’da hane reislerinin %43.8’i buğday, %25.1’i arpa, %18.2’si pamuk,, %12.1’i burçak,%0.6’sı bağ ile alakalı ziraî faaliyet içerisinde.

Tablo 7: Kızılkaya’da Ekili ve Dikili Tarım Alanlarının Dağılımı

Ekilebilir Arazi Türü	Miktar (Dönüm)	Hane	Ortalama	%
Tarla-buğday	202	8	25.25	43.8
Arpa	116	8	14.5	25.1
Penbe (pamuk)	84	7	12	18.2
Burçak	56	7	8	12.1
Bağ	3	3	1	0.6
Toplam	461			

2.7. Gelirler

2.7.1. Tarım Gelirleri (Hasılatı)

Köyde tarımsal üretim çeşitliliği sınırlı olmakla birlikte, tahıl yetiştiriciliği üretim faaliyetlerinin merkezinde yer almaktadır. Özellikle buğday ve arpa, hem hanelerin temel gıda ihtiyacını karşılayan hem de vergi yükümlülüklerinin hesaplanmasında belirleyici olan başlıca ürünlerdir. *Temettuat* defteri verilerine göre, 1844–1845 döneminde Kızılkaya’da toplam 456 dönümlük ekili arazi bulunmakta olup bu alanlardan 3.060 kuruş düzeyinde gelir elde edilmiştir. Bunun yanı sıra köyde küçük ölçekte bağcılık da yapılmakta; 3 dönümlük bağ alanından 72 kuruş gelir sağlanarak tarımsal faaliyete sınırlı da olsa çeşitlilik kazandırılmaktadır.

Tablo 8: Kızılkaya’da Ekili-Dikili Tarım Alanlarının Hasılatı

Ekilebilir Arazi Türü	Miktar (Kuruş)	Miktar (Dönüm)	Ortalama
Hınta (Buğday)	1248	202	6.17
Şair (Arpa)	902	115	7.8
Penbe (Pamuk)	450	85	5.2
Burçak	460	54	8.5
Bağ	72	3	24
Toplam	3.072		

Temettuat defterlerinde yer alan hububat öşrü kayıtları, köylünün ürettiği tahıl miktarının yaklaşık olarak hesaplanabilmesine imkân tanımaktadır. Öşür oranı bölgelere göre farklılık gösterse de genel kabul, her ürün üzerinden ortalama onda bir vergi alındığı yönündedir. Bu nedenle Tablo 10’da belirtilen vergiye esas kile miktarları, üretimin gerçek hacmini ortaya koymak amacıyla on katı üzerinden değerlendirilerek toplam hububat üretimi tahmin edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 9: Kızılkaya’da Üretilen Toplam Hububat Miktarı

Ekilebilir Arazi Türü	Kile ¹	Kile x 10	Kg
Hınta (Buğday)	12	120	3.078,72
Şair (Arpa)	14	140	3.115
Penbe (Pamuk)	10	100	2.565,6
Burçak	10	100	2.565,6
Toplam	46		

¹Bu çalışmada hesaplamalar yapılırken buğday , burçak ve penbe (pamuk) 1 kile=25, 656 kg.; arpa için ise 1 kile=22,25kg. olarak alınmıştır.

2.7.2.Hayvancılık Hasılatı

Kızılkaya Köyü'nde tarımın ardından en önemli gelir kalemini hayvancılık oluşturmaktadır. Temettuat defteri kayıtlarına göre köyün toplam hayvancılık geliri 330 kuruş olarak belirlenmiştir. Hayvansal üretimden elde edilen kazanç, büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar olmak üzere iki kategori altında değerlendirilmektedir

Tablo 10'da yer alan bulgular, köyde küçükbaş hayvancılığın gelir açısından daha baskın olduğunu göstermektedir. Küçükbaş hayvanlardan elde edilen hasıla 266 kuruş ile toplam gelirin büyük kısmını oluştururken, büyükbaş hayvanlar ise 64 kuruş gelikle ikinci sırada yer almaktadır. Bu dağılım, bölgenin coğrafi koşullarının küçükbaş yetiştiriciliği için daha elverişli olduğunu düşündürmektedir.

Tablo 10: Kızılkaya'da hayvancılık hasılatı dağılımı

Hayvan çeşidi	Hasılat miktarı kuruş	Hayvan Sahibi Hane	Ortalama
Büyükbaş	64	1	64
Küçükbaş	266	4	66.5
Toplam Sayı	330		

2.7.3.Meslek Hasılatı

Temettuat defterinde kaydedilen hasılat miktarları ,, köyün ekonomik yapısında tarımsal üretimin belirleyici olduğunu göstermektedir.

1844-1845 yılları arasında Toplam 9 hanesi olan Kızılkaya karyesinde yaşayan hanelerin tamamı ziraat ile meşgul olmakla birlikte yıllık toplam 4.677 kuruş gelir elde edildiği kayıtlardan anlaşılmaktadır.

2.7.4. Vergi-yi Mahsusa

Temettuat uygulaması, Osmanlı vergi sisteminde gerçek gelir üzerinden vergi alınmasına yönelik önemli bir adımdır. Kızılkaya Köyü'nde vergi hesaplamaları tamamen arazi büyüklüğü, hayvan varlığı ve ürün miktarı üzerinden yapılmıştır.

Ürün bazlı vergi dağılımı, köyün tahıl ağırlıklı ekonomik yapısı ile uyumludur. Gelir vergisi niteliğindeki temettuat vergisi, hanelerin ekonomik güçleriyle orantılı olarak belirlenmiştir.

Kızılkaya’da yapılan inceleme sonucunda köyün toplam *vergi-yi mahsusa* yükümlülüğünün 1.865 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Bu vergi türü kapsamında hanelere uygulanan en düşük tutar 85 kuruş, en yüksek tutar ise 396 kuruş olarak belirlenmiştir. Defterdeki kayıtlara göre, 3 numaralı hanede yer alan Kara Hasan oğlu Ali’nin *vergi-yi mahsusa* kapsamında en alt dilimden değerlendirilerek 85 kuruş vergiyle yükümlü kılındığı görülmektedir (BOA, ML.VRD.TMT.16986: 3). Buna karşılık, 1 numaralı hanede kayıtlı bulunan Kahveci Mehmet’e aynı vergi türü için 396 kuruşluk bir bedel tahakkuk ettirilmiştir (BOA, ML.VRD.TMT.16986: 2).

Tablo 11:Kızılkaya’da hane reislerinin verdiği toplam öşür ve aded-i ağnam vergisi

Ekili tarım öşrü ve aded-i ağnam vergisi	Miktar (Kuruş)	Hane	Ortalama	%
Hınta (buğday)	138	8	17.25	35.6
Şair (arpa)	102	8	12.75	26.3
Penbe (Pamuk)	40	8	5	10.3
Burçak	68	8	8.5	17.5
Bağ	4	2	2	1.03
Aded-i ağnam	35	4	8.75	9.04
Toplam	387			

Kızılkaya Köyü’nde hanelerin ödediği vergiler içinde, ekili tarım alanlarından alınan öşür vergisinin belirleyici bir payı vardır. Ürün bazında yapılan değerlendirme, öşür gelirlerinde buğdayın (hınta) %35,6 ile en yüksek orana sahip olduğunu göstermektedir. Bu ürünü, arpa (şair) %26,3’lük payla takip etmektedir. Üçüncü sırada yer alan burçak %17,5 oranında bir katkı sağlarken, pamuk (penbe) %10,3 ile toplam öşür gelirine daha sınırlı bir düzeyde katkıda bulunmaktadır. Hayvancılığa ilişkin bir vergi türü olan ağnam

vergisi %9,04'lük payıyla dikkat çekerken, bağlardan alınan öşür ise %1,03 ile en düşük ortalamayı oluşturmaktadır. Bu dağılım, köyün ekonomik yapısında tahıl üretiminin baskın olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Tablo 12. Kızılkaya'da İkâmet Eden Kimselerin Hane Sırasına Göre Toplam Temettuatları

Hane No	Kişi Adı	Temettuat Toplamı (Krş)
1	Kahveci Mehmed	Ziraat-900
2	Bıçakçı oğlu Molla Ali	Ziraat-400
3	Kara Hasan oğlu Ali	Ziraat-238
4	Kara Memiş oğlu İbiş kethüda	Ziraat-883
5	Kurban oğlu Mustafa	Ziraat-178
6	Tatar oğlu Osman	Ziraat-900
7	Ali beşe oğlu Osman	Ziraat-400
8	Sarı oğlan oğlu Ahmed	Ziraat-328
9	Salbaş oğlu Çakır	Ziraat-350

SONUÇ

1844-45 tarihli temettuat defteri, Kızılkaya Köyü'nün sosyal ve ekonomik yapısını ayrıntılı biçimde analiz etmeye imkân sağlamaktadır. Veriler, köyün hem tarımsal faaliyetlere hem de küçükbaş hayvancılığa dayalı bir ekonomik modele sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Haneler arasında üretim kapasitesi ve gelir düzeyi bakımından belirli farklılıkların bulunması, köyde sınırlı da olsa sosyo-ekonomik bir tabakalaşmanın varlığına işaret etmektedir.

Kızılkaya Köyü'ne ilişkin en eski nüfus verisi 1845 yılına aittir. Bu tarihe ait temettuat kaydında köyün 9 haneden oluşan toplam 45 nefere sahip küçük bir yerleşim olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde ise Kalecik'e bağlı bir mahalle statüsünde bulunan Kızılkaya'nın 2022 yılı nüfusu 69 kişi olarak tespit edilmiştir. Bu çalışmada, köyün tarihsel nüfus yapısının yanı sıra, Kızılkaya'da kullanılan şahıs adları ve lakaplar, mesleki dağılım, hane reislerinin tarım ve hayvancılık faaliyetleri ile meslek gelirleri değerlendirilmiş; ayrıca hanelerin

ödedikleri vergi türleri incelenerek toplam vergi yükleri ortaya konmuştur. Nüfus bakımından küçük bir yerleşim görünümünde olmasına rağmen, köyün yıllık 4.677 kuruşluk ekonomik hacme sahip olması, üretim kapasitesinin nüfusa oranla dikkate değer olduğunu göstermektedir. Köyde üretilen tarım ürünlerine bakıldığında hinta (buğday), şair (arpa), burçak, penbe (pamuk), üzüm gibi ürünlerin yetiştirildiği görülmektedir. Meslek olarak bakıldığında köyde hanelerin tamamının tarım ve hayvancılıkla uğraşanların (erbâb-ı ziraat), olduğu dikkat çekmektedir. Köyde vergi-i mahsusa bedeli olarak en fazla vergi veren kimsenin kethüda olarak bilinen kimse olduğu ve yıllık 883 kuruş ile en fazla gelire sahip olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır.

Köyde toplam vergi-i mahsusa bedeli yıllık 1.865 kuruş belirlenmiştir. Vergi çeşiti olarak bakıldığında (buğday), şair (arpa), burçak, penbe (pamuk), üzüm ağnam (koyun vergisi) gibi vergi türlerinin olduğu belgelerden anlaşılmaktadır. 1844-1845 yılları arası Kızılkaya’da ekili (tarla) tarım alanları 456 dönüm olup Toplam 3.060 kuruş gelir elde edilmiştir. Ekili tarım alanlarından bağcılıkta toplam 3 dönüm bağdan 72 kuruş gelir sağlanmıştır.

Hayvancılık hasılatında ise, ilk sırayı küçükbaş hayvanlar almaktadır (266 kuruş). İkinci sırada ise büyükbaş hayvanlar (64 kuruş) olarak yer almaktadır. Bu çalışma, Kızılkaya’nın 19. yüzyıldaki mikro düzey ekonomik yapısını ortaya koyarak Osmanlı ekonomik tarihi çalışmalarına küçükte olsa bir katkı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Belgeler: BOA, ML VRD.TMT, 16986.
- Barkan, Ö. L., (1953). Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi (Cilt: X). İstanbul. Türkiyat Mecmuası.
- Bozkurt, N. (2011). T1844-1845 Tarihli Temettuat Defterine Göre Kütahya Sancağı Dazkırı Kazası Evciler Köyünün Sosyal ve Ekonomik Yapısı, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4 (19): 135-156.
- Devellioğlu, F. (1996). "Temettü'-Temettüat", Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lügat (13. Baskı.) Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Gül, A. (2009). Temettuat Defterlerine Göre Pasinler'in (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı. *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (23), 77-98.
- Güran, T. (2000). 19. Yüzyıl Temettuat Tahrirleri. *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, Ankara, s.77-78.
- Kankal, A. (1998). Kırıkkale Tarihine Dair Araştırmalar I: İskân. *OTAM*, S. 9, 225-239
- Kankal, A. (2009). *XVI.Yüzyılda Çankırı*, Çankırı Belediyesi Kültür Yayınları, Çankırı.
- Kütükoğlu,M(1995). Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri, *Belleten*, C. LIX/225, Ankara, s. 394-412.
- Özcan, S. (2015). Temettuat Defterlerine Göre Sinop'un Çarşamba ve Yaykıl Nahiyelerine Tabi Köylerde Müslümanlarla Birlikte Yaşayan Ermenilerin Sosyal ve Ekonomik Durumları. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 18, 131-160
- Özer, İ. (2000). Temettuat Defterlerinde Somuncu Babanın Nesebi (1844), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, s.4-5: 593-609.
- Öztürk, S. (1996). Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik. İstanbul, s. 174-175.
- Öztürk, S. (2000). Temettuat Tahrirleri. *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, s. 537-591.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1260-61 / 1844-45 TEMETTÜAT KAYITLARI IŞIĞINDA GÖLKÖY KÖYÜNÜN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI THE SOCIAL and ECONOMIC STRUCTURE of GÖLKÖY VILLAGE in LIGHT of the 1260-61 / 1844-45 DIVIDEND RECORDS

Prof. Dr. Rafet METİN

Bayburt Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilgiler Eğitimi Bölümü,
rafetmetin@bayburt.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2164-4994>.

GİRİŞ

Temettuat defterleri, Osmanlı taşra toplumunun 19. yüzyıldaki üretim ilişkilerini, ekonomik kapasitesini ve sosyal örgütlenme biçimlerini ayrıntılı biçimde kaydeden temel mali arşiv kaynaklarıdır. Bu defterler, Tanzimat Döneminde Osmanlı Devleti’ndeki yerleşim birimlerinin sosyo- ekonomik yapısını ortaya koyması açısından büyük bir öneme sahiptir. Ayrıca Osmanlı taşrasında hane bazlı ekonomik yapıyı ayrıntılı biçimde gösteren birincil arşiv belgeleridir. Bu çalışmada, 16986 numaralı Temettuat defterine dayanarak 1844–1845 yılları arasında Gölköy Karyesi’nin demografik yapısı, meslek çeşitliliği, tarımsal üretim kalıpları, hayvan varlığı ve vergi yükümlülükleri ortaya konmuştur. Veriler, köyün ekonomik dokusunun büyük ölçüde tarıma ve hayvancılığa dayandığını; haneler arasında üretim ve gelir açısından belirli farkların bulunduğunu göstermektedir. Gölköy’ün 19. yüzyıl ortalarındaki sosyo-ekonomik yapısına ışık tutan bu çalışma, bölgesel Osmanlı taşrası üzerine yapılan mikro-tarih çalışmalarına katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıldaki mali yapılanması içinde, emlak ve hayvanatın yanı sıra bireylerin yıllık kazançları üzerinden binde esasına göre alınan ve Temettuat sayımlarıyla belirlenen *temettuat vergisi*, dönemin önemli mali araçlarından birini oluşturmaktadır (Demirkol, 2014: 141). Bu verginin tahsilatı, devlet adına görev yapan *muhassıllar* tarafından yürütülmüştür (Çadırcı, 1997: 209). Ancak 1840’ta başlatılan emlak ve mal sayımları, gerek muhassılların sayıca yetersiz kalması, gerek ulaşım koşullarının güçlüğü, gerekse vergi vermek istemeyen kişilerin çıkardığı sorunlar nedeniyle beklenen başarıya ulaşamamıştır (Çadırcı, 1997: 209–210).

1844–1845 yıllarında yaşanan idari ve toplumsal gelişmeler doğrultusunda temettuat defterlerinin içeriği yeniden düzenlenmiş; kayıt sistemi daha işlevsel hale getirilmiştir. Bu döneme ait defterlerde her hanenin başına bir sıra numarası verilmiş, numaranın altında ise haneye bağlı ailelerin kaçınıcı sırada olduğunu gösteren ikinci bir rakam eklenmiştir. Bazı defterlerde sayfaların çift sütunlu olarak düzenlendiği, malvarlığı sınırlı olan hanelerde ise bu sistemin daha sade biçimde uygulandığı görülmektedir (Kütükoğlu, 1995: 395).

“Temettü” kavramı sözlükte “kâr etme, kazanç sağlama” anlamlarına gelirken, “temettuat” bu kelimenin çoğulu olarak “kârlar, gelirler” anlamını

taşımaktadır (Develioğlu, 1998: 1073). “Temettü vergisi” ise esnaf ve tüccarın yıllık kazançları üzerinden alınan bir vergi türünü ifade etmektedir (Pakalın, 1971: 453). Tanzimat’tan önce yiyecek, giyecek, madenî eşya gibi mallardan çeşitli adlarla alınan vergilerin yerine; bireylerin emlak, arazi, hayvan ve yıllık kazançlarının esas alındığı tek bir vergi uygulamasına geçilmiştir (Şener, 1990: 102).

Başlangıçta yalnızca Müslüman tebaadan alınan temettü vergisi, Müslümanların vergi yükünden kaçmak için ticari işletmelerini gayrimüslimlere devretmesi üzerine önemli gelir kaybına yol açmış; bunun üzerine yapılan yeni düzenleme ile birkaç grup hariç tüm Osmanlı tebaasının bu vergi kapsamına dahil edildiği duyurulmuştur (Serin, 1998: 721). Temettuat yazımlarının temel amacı, devlet gelirlerinin düzenli biçimde kontrol edilmesini sağlamak, vergi adaletsizliğini gidermek, mükellefleri doğru biçimde tespit etmek ve bütçe dengesini sağlamaktır (Adıyeke, 2000: 769).

Bu defterlerde yalnızca ekonomik yükümlülükleri gösteren veriler değil; aynı zamanda bir bölgenin demografik özellikleri, hanelerin taşınır ve taşınmaz mal varlıkları, yıllık kazançlarının düzeyi, sahip oldukları işletmelerin niteliği, iş gücü, ödedikleri vergi türleri, meslek dağılımları, tarımsal ve hayvansal üretim biçimleri gibi çok çeşitli bilgiler de yer almaktadır (Gül, 2009: 81). Buna ek olarak, Temettuat defterleri sadece aile adlarını değil; bir bölgede kullanılan lakapların ve unvanların tespit edilebilmesi açısından da önemli bir başvuru kaynağıdır (Kütükoğlu, 1995: 401).

Bu çalışmada kullanılan temel kaynak, BOA ML.VRD.TMT. 16986 numarada kayıtlı temettuat defteridir. Söz konusu defterden hareketle, bugün Ankara iline bağlı Kalecik ilçesinin bir mahallesi konumunda olan Gölköy karyesinin 1845 yılına ait nüfus yapısı, köyde kullanılan şahıs adları ve lakaplar, mesleki dağılım, hane reislerinin tarım, hayvancılık ve meslek gelirleri ile ödedikleri vergi türleri belirlenmeye çalışılmıştır. Böylece köyün Tanzimat dönemindeki sosyal ve ekonomik yapısının bütüncül biçimde ortaya konması hedeflenmiştir.

1.Göl Köy

1.1.Nüfus

Gölköy Karyesi’nin nüfusuna ilişkin en erken kayıt 1521 yılına uzanmaktadır. Bu tarihte Kalecik nahiyesine bağlı bir yerleşim konumundaki

Gölköy’de 58 hane ve toplam 290 nefer bulunduğu belirtilmektedir (Kankal, 1993: 81). İncelenen 16986 numaralı temettuat defterine göre ise köy, 1845 yılı itibarıyla Kalecik kazasına bağlı olup 77 hane ve 385 neferden oluşan bir nüfus yapısına sahiptir. Günümüzde Kalecik ilçesinin bir mahallesi olarak idarî varlığını sürdüren Gölköy’ün 2024 yılı nüfusu 219 kişi olarak kaydedilmiştir.

Temettuat defterleri, köyün demografik özelliklerini en ayrıntılı biçimde sunan kaynaklar arasında yer almaktadır. Hane temelli nüfus tahminleri Tablo 1’de gösterilmiş olup, mevcut tarihî veriler Gölköy’ün nüfusunun 16. yüzyıldan 19. yüzyıla doğru istikrarlı bir artış eğilimi sergilediğini ortaya koymaktadır.

Tablo 1: Gölköy Karyesinde 1521-2024 Yıllarındaki Tahmini Nüfus

Yıllar	Tahmini nüfus
1521	290 nefer
1845	385 nefer
2024	219

1.2.Şahıs Adları ve Kullanılan Lakaplar

16986 numaralı temettuat defteri incelendiğinde, hane reislerinin adlarının babalarının isimleri ve taşıdıkları lakaplarla birlikte kaydedildiği görülmektedir. Bu ayrıntılı kayıt sistemi, köyde yaygın şekilde kullanılan baba-oğul adlarını belirlemeye imkân tanımıştır. Gölköy’de en sık karşılaşılan şahıs adlarının Osman, Mehmet, Ali ve Ahmet olduğu anlaşılmaktadır. Lakaplara bakıldığında ise bunların çoğunlukla aile kökenini, mensup olunan sülaleyi ya da bireyin icra ettiği mesleği yansıtan bir sosyal tanımlama işlevi gördüğü ifade edilebilir. Tablo 2 ve Tablo 3’te bu dağılım ayrıntılı biçimde gösterilmiştir

Tablo 2: Gölköy Karyesinde Kullanılan Şahıs İsimleri

İsim	Sayı	%
Osman	16	13.5
Mehmed	15	12.7
Ali	14	11.8
Ahmet	13	11.01
Mustafa	6	5.08
İbrahim	5	4.2

Hüseyin	5	4.2
Hasan	4	3.3
İsmail	4	3.3
Ömer	4	3.3
Halil	3	2.5
Abdi	2	1.6
Abdal	2	1.6
Abdullah	2	1.6
Derviş	2	1.6
Eyüb	2	1.6
Veli	2	1.6
Kadir	1	0.8
Gündüz	1	0.8
Kurban	1	0.8
Aliyar	1	0.8
Hakim	1	0.8
Paşa	1	0.8
Hacı	1	0.8
Dede	1	0.8
Tursun	1	0.8
Bekir	1	0.8
Mahmud	1	0.8
Oruç	1	0.8
Cüneyd	1	0.8
Hamza	1	0.8
Kenan	1	0.8
Süleyman	1	0.8
Emin	1	0.8
Toplam	118	

Tablo 2’de yer alan verilerden anlaşıldığı üzere Gölköy karyesindeki vergi nüfusunun tamamı erkektir.

İsim listesi değerlendirildiğinde, köyde kullanılan adların büyük bölümünün Peygamber ve onun ehl-i beytine duyulan saygının bir yansıması olarak çoğunlukla Arapça kökenli olduğu görülmektedir. Kayıtlarda en sık karşılaşılan ad %13,5 oranıyla Osmani olup, bunu %12,7 ile Mehmed, %11,8 ile Ali ve %11,01 ile Ahmet takip etmektedir. Bunun yanında tabloda Cüneyd, Paşa, Oruç, Gündüz ve Kenan gibi bölgede nadiren kullanılan adların da yer aldığı dikkat çekmektedir.

1.3. Gölköy Karyesinde Kullanılan Lakaplar

Gölköy’de hane reislerinin toplumda tanınmasını sağlayan aile ve sülale adlarının bazıları Tablo 3’teki gibidir.

Tablo 3: Gölköy Karyesinde Kullanılan Lakaplar

Yüncü oğlu Osman	Ahmet oğlu kel Halil	Sarı oğlu Abdullah
Kocanın oğlu İbrahim	Pilavcı oğlu Ahmet	Sağır Hasn oğlu Hüseyin
Molla Abdi oğlu Hasan	Kavlak oğlu Mustafa	Kara Ali oğlu Ali
Suhte oğlu Hüseyin	Deli Halil oğlu Mehmet	Arnavud oğlu Mustafa
Beyli oğlu Emin	El oğlu Osman	Kadı Ali oğlu Ahmet
Kömürcü oğlu Hasan	Hancı oğlu Mehmet	Molla İbrahim oğlu Osman

1.4.Gölköy Karyesinde Mesleki Yapılanma

Toplam 75 hanesi olan Gölköy karyesinde yaşayan insanların 34’ü ırgatlıkla iştiğal ederken 24’ü ziraatçılık, 4’ü katır hzmetkârı, 3’ü çulhacı, 1’i imam, 1’i hatip, 1’i muhtar, 1’i bağcı olarak geçimini sağlarken kayıtlarda 4’ü ihtiyar ve hasta, 3’ü âmâ, 1 tanesi ise mücerred (bekar) olarak kaydedilmiştir.

1.5. Hayvancılık ve Hayvan Dağılımı

Hayvancılık, köyün ekonomik faaliyetlerinde önemli bir yer tutmaktadır. Gölköy’de küçükbaş hayvanların büyükbaşlardan daha fazla olduğu Tablo 4’te açıkça görülmektedir .Bu durum, meracılığın bölgesel üretim modeliyle uyumlu olduğunu göstermektedir.

Belgeler incelendiğinde, 1845–1846 yıllarında Gölköy karyesindeki hanelerin geçimlerini ağırlıklı olarak tarım ve hayvancılığa dayandırdıkları anlaşılmaktadır. Köylülerin süt ve süt ürünlerine yönelik ihtiyaçları için başlıca inek ve koyun besledikleri; ulaşım ve gündelik işlerde kullanılan binek ihtiyacını ise kısırak ve merkep gibi hayvanlarla karşıladıkları görülmektedir.

Kayıtlara göre köyde toplam 309 adet hayvan bulunmakta olup bu varlığın büyük kısmını küçükbaş hayvanlar oluşturmaktadır. Hayvan popülasyonunun %90,6'sı küçükbaş (280 adet), %7,7'si büyükbaş (24 adet) ve %1,6'sı yük-binek hayvanı (5 adet) şeklinde dağılmaktadır.

Büyükbaş hayvan kategorisinde yalnızca sağmal karasığır cinsinin beslenmiş olması dikkat çekicidir. Küçükbaş hayvancılıkta ise koyun ve keçi yetiştiriciliğinin yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca köyde binek ve yük taşımacılığı amacıyla merkep ve kısırak türlerinin tercih edildiği görülmektedir.

Tablo 4: Gölköy'de Hane Reislerinin Sahip oldukları Hayvan Çeşitleri

Hayvan çeşidi	Sayı	Hayvan Sahibi Hane	Toplam Hane Başına Düşen Baş
Küçükbaş	280	14	20
Büyükbaş	24	20	1.2
Yük-Binek Hayvanı	5	3	1.6
Toplam Sayı	309		

Tablo 5: Gölköy'de Hane Reislerinin Sahip oldukları Büyükbaş Hayvan Çeşitleri

Büyükbaş Hayvan çeşidi	Sayı	Hayvan Sahibi Hane	Ortalama
Sağmal kara sığır ineği	24	14	1.7
Toplam	24		

Köyde 24 baş sağmal inek 14 ailenin elinde bulunmaktadır. Köyün süt ve süt ürünleri ihtiyacının sağlanmasında sağmal karasığır ineği önemli yer almaktadır. (BOA, ML VRD.TMT,16986:18-55).

Yük ve Binek Hayvanlarına gelince; Yük ve binek hayvanlarının varlığı, tarımsal üretimin sürdürülmesinde emeği takviye eden önemli bir unsurdur Tablo 6’da bu dağılım ayrıntılı olarak gösterilmiştir

Gölköy’de 1845 yılında toplam 5 adet yük ve binek hayvanı bulunmaktadır.

Tablo 6: Gölköy’de Hane Reislerinin Sahip oldukları Yük ve Binek Hayvanı Çeşitleri

Hayvan çeşidi	Sayı	Hayvan Sahibi Hane	Ortalama
Kısrak	3	3	1
Merkeb	2	2	1
Toplam	5		

Toplam 77 hane olan köyde 5 hanede yük ve binek hayvanının olduğu görülmektedir.

Küçükbaş hayvanlar bakımından bakıldığında Gölköy’de toplam 280 adet küçükbaş hayvan çeşitinin olduğu kayıtlardan anlaşılmaktadır. Toplam 77 hane olan köyde 15 hanede sağmal koyun ve sağmal keçi beslenirken 5 hanede yoz koyun 16 hanede ise erkek yoz davar beslenmektedirler. Diğer hanelerin geçimlerini daha çok ırgat olarak sağladıkları ve küçük ya da büyükbaş hayvan besleyecek kadar maddi imkanlarının olmadığı belgelerden anlaşılmaktadır. (BOA, ML VRD.TMT,16986:18-55).

Tablo 7: Gölköy’de Hane Reislerinin Sahip oldukları Küçükbaş Hayvan Çeşitleri

Küçükbaş hayvan çeşidi	Sayı	Hane	Ortalama
Sağmal koyun	108	15	7.2
Sağmal keçi	110	15	7.3
Yoz koyun	40	5	8
Erkek yoz davar	22	16	1.3
Toplam	280		

1.6. Arazi Dağılımı ve Toprak Kullanımı

Temettuat defterindeki arazi kayıtları köyün özellikle buğday ve arpa üretiminde yoğunlaştığını göstermektedir. Tahıl üretimi köy için hem iç tüketim

hem de vergi matrahını belirleyen esas unsurdur.Tablo 8 ve Tablo 9’da arazi türleri ve ekili alanların dağılımı verilmiştir .

Gölköy’de hane reislerinin %34.7’si buğday (hınta), %29.6’sı Arpa (şair), %17.7’si bahçe, %17.7’si bağ ile alakalı ziraî faaliyet içerisinde.

Tablo 8: Gölköy’de Ekili ve Dikili Tarım AlanlarınınDağılımı

Ekilebilir Arazi Türü	Miktar (Dönüm)	Hane	Ortalama	%
Hınta (Buğday)	164	24	6.8	34.7
Şair (Arpa)	140	24	5.8	29.6
Bağçe (bahçe)	84	68	1.2	17.7
Bağ	84	55	1.5	17.7
Toplam	472			

2.7. Gelirler

2.7.1. Tarım Gelirleri (Hasılatı)

Gölköy’de üretilen ürünlerin yıllık hasıla değerleri dikkate alındığında Ürünlerin çoğunluğu tahıl olup köyün kendine yeter bir üretim stratejisi izlediği anlaşılmaktadır.

1844-1845 yılları arası Gölköy’de ekili (tarla) tarım alanları 472 dönüm olup Toplam 16.320 kuruş gelir elde edilmiştir.

Tablo 9: Gölköy’de Ekili-Dikili Tarım Alanlarının Hasılatı

Ekilebilir Arazi Türü	Miktar (Kuruş)	Miktar (Dönüm)	Ortalama
Hınta (Buğday)	3.106	164	18.9
Şair (Arpa)	1800	140	12.8
Bağçe (bahçe)	6.281	84	74.7
Bağ	5.133	84	61.1
Toplam	16.320	472	34.5

Temettuat defterlerinde yer alan hububat öşrü kayıtları, köylülerin üretmiş oldukları tahıl miktarının yaklaşık olarak hesaplanmasına imkân

sağlamaktadır. Öşür oranı bölgelere göre farklılık gösterse de genel uygulamada ürünün yaklaşık onda biri vergi olarak alınmaktadır. Bu nedenle Tablo 10'da görülen ve vergiye esas alınan kile miktarından hareketle, toplam tahıl üretimi söz konusu rakamların on katına çıkarılmasıyla tahmin edilmeye çalışılmıştır.

Tablo 10: Gölköy'de Üretilen Toplam Hububat Miktarı

Ekilebilir Arazi Türü	Kile ²	Kile x 10	Kg
Hınta (Buğday)	34	340	8.723,04
Şair (Arpa)	18	180	4.005
Toplam	52		

2.7.2. Hayvancılık Hasılatı

Gölköy'de tarım gelirlerinin ardından en önemli ikinci ekonomik faaliyet alanını hayvancılık oluşturmaktadır. Defter kayıtlarına göre köyde hayvancılıktan elde edilen toplam gelir 1.660 kuruş olup, bu gelir büyükbaş, küçükbaş ve yük-binek hayvanları olmak üzere üç ana kategori üzerinden değerlendirilmektedir.

Tablo 11 incelendiğinde, hayvancılık gelirlerinin büyük bölümünün küçükbaş hayvanlardan sağlandığı görülmektedir; bu kategori toplam 1.302 kuruş ile ilk sıradadır. Onu 288 kuruşluk gelirle büyükbaş hayvanlar takip etmektedir. Listenin son sırasında ise 70 kuruş hasılatla yük ve binek hayvanları yer almaktadır. Bu dağılım, köyde küçükbaş hayvancılığın ekonomik açıdan daha baskın olduğunu göstermektedir.

Tablo 11: Gölköy'de hayvancılık hasılatı dağılımı

Hayvan çeşidi	Hasılat miktarı kuruş	Hayvan Sahibi Hane	Ortalama
Küçükbaş	1.302	16	81.3
Büyükbaş	288	14	20.5

²Bu çalışmada hesaplamalar yapılırken buğday 1 kile=25, 656 kg.; arpa için ise 1 kile=22,25kg. olarak alınmıştır.

Yük-binek	70	5	14
Toplam Sayı	1.660		

2.7.3.Meslek Hasılatı

Köyde meslek çeşitliliği tarımsal üretim merkezlidir. Çiftçilik temel meslek olmakla birlikte ırgatlık, imamlık ve çulhacılık gibi meslekler de ekonomide yer almaktadır .Tablo 12 bu mesleklerin gelir düzeyine göre dağılımını göstermektedir .Meslek dağılımı, köyde iş bölümünün sınırlı ama tanımlı olduğunu göstermektedir.

Burada meslek olarak ırgat, katır hizmetkârı,çulhacı, bağcı, imam ve hatip değerlendirmeye alınmıştır.Ziraatçılık o dönemde bütün yöre halkının ortak gelir kaynağı olarak bilinmektedir.Mesleklerden elde edilen hasılat kuruş cinsinden olup, yıllık olarak hesaplanmıştır.

Tablo 12: Gölköy’de Meslek hasılatı dağılımı

Meslek Adı	Hasılat	Hane
Irgat	10.106	34
Katırcı hizmetkârı	1.588	4
Çulhacı	781	3
Bağcı	194	1
İmam	208	1
Hatip	450	1
Toplam	13.327	

7.1.Vergi-yi Mahsusa

Osmanlı’da temettuat uygulaması, hanelerin gerçek kazançları üzerinden vergi alınmasını amaçlamıştır. Gölköy’de vergi hesaplamaları ürün, arazi ve hayvan varlığı dikkate alınarak yapılmıştır.

Gölköy’e ait temettuat kayıtlarının incelenmesi sonucunda köyün toplam vergi-yi mahsusa yükümlülüğünün 12.130 kuruş olduğu anlaşılmaktadır. Bu vergi türü kapsamında haneler arasında belirgin bir farklılaşma görülmekte olup en düşük tutar 35 kuruş, en yüksek tutar ise 535 kuruş olarak kaydedilmiştir. Defterde yer alan bilgilere göre, 21 numaralı hanede “âmâ ve ihtiyar” olarak kayıtlı bulunan Molla Osman oğlu Osman’ın, en alt vergi diliminden değerlendirilerek 35 kuruş ile yükümlü kılındığı belirtilmiştir (BOA,

ML.VRD.TMT.16986: 39). Buna karşılık, 1 numaralı hanede kayıtlı Abalı oğlu Osman için aynı vergi türü kapsamında köydeki en yüksek tutar olan 535 kuruş tahakkuk ettirilmiştir (BOA, ML.VRD.TMT.16986: 18).

Tablo 13: Gölköy’de hane reislerinin verdiği toplam öşür ve aded-i ağnam vergisi

Ekili tarım öşrü ve aded-i ağnam vergisi	Miktar (Kuruş)	Hane	Ortalama	%
Hınta (buğday)	322	24	13.4	26.9
Şair (arpa)	140	24	5.8	11.7
Bağçe (bahçe)	311	68	4.5	26
Bağ	283	55	5.1	23.6
Aded-i ağnam	140	18	7.7	11.7
Toplam	1.196			

Ekili tarım ürünlerinden alınan öşür vergisine ilişkin değerlendirilen toplam vergi türleri incelendiğinde, buğday (hınta) %26,9’luk oranıyla ilk sırada yer almaktadır. Bu ürünü bağçe %26 ile yakın bir oranla takip ederken, bağ alanlarından alınan öşür gelirleri %23,6 ile üçüncü sırayı oluşturmaktadır. Sıralamanın devamında ise arpa (şair) %11,7 oranıyla yer almakta; ardından ağnam vergisinin geldiği görülmektedir. Bu dağılım, tarımsal üretimde tahıl ve bağcılığın köy ekonomisinde belirleyici bir ağırlığa sahip olduğunu göstermektedir.

Tablo 14. Gölköy’de İkâmet Eden Kimselerin Hane Sırasına Göre Toplam Temettuatları

Hane No	Kişi Adı	Temettuat Toplamı Kuruş
1	Abalı oğlu Osman	Ziraat-989
2	Gürcü oğlu Osman	Ziraat-1503
3	Murat Çelebi oğlu Osman	Ziraat-950
4	Deli Halil oğlu Veli	Ziraat-172
5	Hatice oğlu Ahmet	Ziraat-536
6	Murat Çelebi oğlu Hacı Mehmet	Ziraat-541

7	Kömürcü oğlu Hasan	Irgat-415
8	Deli Ali oğlu Kadir	Irgat-301
9	Gündüz oğlu Mehmet	Ziraat-345
10	Hancı oğlu Mehmet	Irgat-250
11	Kurban oğlu İbrahim	Irgat-335
12	Ümmühan oğlu Mustafa	Bağcı-194
13	Ümmühan oğlu Bekir	Ziraat-510
14	Molla İbrahim oğlu Osman	Irgat-125
15	Aliyar oğlu İsmail	Irgat-158
16	Hakim oğlu İbrahim	Irgat-377
17	Abdal oğlu Mehmet	Ziraat-300
18	Kara Mehmet oğlu Hüseyin	Ziraat-550
19	Derviş oğlu Mehmet	Irgat-522
20	Abdal oğlu Hüseyin	Çulhacı-350
21	Molla Osman oğlu Osman	İhtiyar,âma-134
22	Sarı oğlu Mustafa	Katırcı hizmetkârı-315
23	Ahmet çelevi oğlu Ahmet	Irgat-3397
24	Dede oğlu Mehmet	Ziraat-455
25	Ahmet çelevi oğlu İsmail	Katırcı hizmetkârı-396
26	Tursun oğlu Ali	Ziraat-480
27	Beyli oğlu Osman	Âmâ-250
28	Yüncü oğlu Osman	Irgat-200
29	Yüncü oğlu Ali	Irgat-172
30	Mehmet oğlu Osman	Ziraat-386
31	Mehmet oğlu Hüseyin	İhtiyar hasta-300
32	Ahmet oğlu kel Halil	Ziraatı-400
33	Sarı oğlu Abdullah	İhtiyar, hasta-140
34	Ömer oğlu Ömer	İhtiyar-272
35	Ömer oğlu Ali	Irgatı-376
36	Yalımlı Ali'nin oğlu Ali	Irgat-185
37	Bekir oğlu Abdullah	Ziraat-450
38	Eyüb oğlu Ali	Ziraat-400
39	Kocanın oğlu İbrahim	Ziraat-440

40	Kadı Ali oğlu Ahmet	Irgat-384
41	Pilavcı oğlu Ahmet	Ziraat-392
42	Hacı oğlu Ali	Ziraatı-346
43	İl oğlu Osman	Irgat-181
44	Sağır Hasan oğlu Hüseyin	Çulhacı-231
45	Paşa oğlu Mahmut	Ziraat-550
46	Molla Abdi oğlu Hasan	Ziraat-383
47	Molla Ali oğlu Osman	Irgat-385
48	Kavlak oğlu Mehmed	Ziraat-508
49	Kavlak oğlu Hasan	Irgat-200
50	Kavlak oğlu Mustafa	Ziraat-231
51	Kara Ali oğlu Ali	Ziraat-525
52	Suhte oğlu Hüseyin	Ziraat-465
53	Kel Ali oğlu Osman	Ziraat-421
54	Eyüb oğlu Mustafa	Katırcı hizmetkârı-369
55	Ömer oğlu Osman	Ziraat-525
56	Deli Halil oğlu Mehmet	Mücerred (bekar)-150
57	Ömer oğlu Ahmet	Irgat-200
58	Ömer oğlu Ahmet	Irgat-200
59	Oruç oğlu Osman	Katırcı hizmetkârı-336
60	Kara Hüseyin oğlu Mehmet	Irgat-262
61	Koca Mehmet oğlu molla Ömer	Köy imamı- 208
62	Molla Abdi oğlu Osman	Çulhacı-200
63	Cüneyd oğlu Ahmet	Irgat-231
64	Deli Emir oğlu Eyüb	Irgat-100
65	Sanmaz oğlu İbrahim	Irgat-258
66	Kadir oğlu Osman	Irgat-231
67	Sarı oğlu Hamza	İhtiyar ve hasta-200
68	Yüncü oğlu İsmail	Irgat-200
69	Molla Abdi oğlu Mehmet	Irgat-177
70	Değirmenci oğulları Ahmet ve karındaşı Mustafa	Irgat-337
71	Koca Mehmet oğlu Ali	Irgat-204

72	Kenan oğlu İsmail	Irgat-270
73	Süleyman oğlu Mustafa	Âmâ-45
74	Beyli oğlu Emin	Irgat-230
75	Hatip oğlu molla Ali	Hatip-450
76	Kıl Ahmet oğlu Mehmet	Irgat-250
77	Arnavut oğlu Mustafa	Irgat-258

SONUÇ

1844–1845 yıllarına ait temettuat defteri kayıtları, Gölköy’ün ekonomik yapısının esasen tarım ve hayvancılık üzerine inşa edildiğini göstermektedir. Haneler arasında üretim hacmi ve gelir bakımından farklılıklar bulunsun da, köy genelinde kendi içinde dengeli ve sürdürülebilir bir ekonomik düzenin varlığı dikkat çekmektedir.

Giriş bölümünde ifade edildiği üzere, Gölköy’ün nüfusuna dair bilinen en eski veri 1521 yılına aittir. Söz konusu tarihte Kalecik nahiyesine bağlı bir köy olan Gölköy’de 58 hane karşılığında 290 nefer yaşamaktaydı. 16986 numaralı temettuat defteri incelendiğinde ise köyün 1845 yılı itibarıyla Kalecik kazasına bağlı olduğu ve 77 hane ile 385 neferlik bir nüfusa sahip bulunduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde Kalecik ilçesine bağlı bir mahalle olan Gölköy’ün 2024 yılı nüfusu ise 219 kişi olarak kaydedilmiştir.

Ekonomik ve toplumsal yapı birlikte değerlendirildiğinde, köyde geçimin temel olarak tarımsal faaliyetler ile hayvancılığa dayandığı görülmektedir. Ziraî üretimin ana yükünü ekili tarım alanları taşımakta olup, özellikle buğday ve arpa üretimi dikkat çekmektedir. Hanelerin %34,7’sinin buğday, %29,6’sının arpa yetiştirdiği; ayrıca %17,7’sinin bahçe, %17,7’sinin bağ tarımıyla meşgul olduğu anlaşılmaktadır.

Hayvancılık faaliyetlerine bakıldığında, köyde küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarla birlikte yük ve binek hayvanlarının da günlük ihtiyaçlar doğrultusunda beslendiği görülmektedir. Toplam 309 baş hayvan varlığının %90,6’sı küçükbaş (280 adet), %7,7’si büyükbaş (24 adet), %1,6’sı ise yük ve binek hayvanı (5 adet) şeklinde dağılmaktadır.

1844–1845 dönemine ait oşür ve ağnam vergileri incelendiğinde, ekili tarım üzerinden alınan oşür miktarının ürün çeşitleri arasında belirgin farklar gösterdiği görülmektedir. Buğday (%26,9) ilk sırada yer almakta; onu %26 ile

bağçe, %23,6 ile bağ, ardından %11,7 ile arpa ve sonrasında ağnam vergileri takip etmektedir.

Temettuat defterindeki verilere göre köyün toplam yıllık geliri 26.440 kuruş olarak hesaplanmış, buna karşılık *vergi-yi mahsusa* yükümlülüğü 12.130 kuruş olarak tespit edilmiştir.

Sonuç olarak, bugün Kalecik ilçesinin bir mahallesi olan Gölköy'ün 1844–1845 yılları arasındaki ekonomik ve sosyal yapısı bu çalışma kapsamında ortaya konulmuştur. Araştırma, Gölköy'ün 19. yüzyıldaki kırsal dokusunu aydınlatarak Osmanlı taşrasına yönelik mikro-tarih ve sosyo-ekonomik çalışmalar için anlamlı katkılar sunmaktadır.

KAYNAKÇA

BOA, ML VRD.TMT, 16986.

Barkan, Ö. L., (1953). *Tarihî Demografi Araştırmaları Ve Osmanlı Tarihi (Cilt: X)*. İstanbul: Türkiyat Mecmuası.

Devellioğlu, F. (1996), “*Temettü’-Temettüat*”, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (13. Baskı.)* Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları,

Gül, A. (2009). Temettuat Defterlerine Göre Pasinler’in (Hasankale) Sosyal ve Ekonomik Yapısı. *Karadeniz Araştırmaları*, C. 23, S. 23, 2009, ss. 77-98.

Güran, T., (2000). 19. Yüzyıl Temettüat Tahrirleri, H. İnalcık, & Ş. Pamuk (Dü) içinde: Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 73-94

Kankal, A.(1993). *Tapu Tahrir Defterlerine göre 16.Yüzyılda Çankırı Sancağı*, (AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi).

Kütükoğlu, Mübahat. (1995), Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettüat Defter leri. *Belleten*, LIX/225, Ankara, s. 395-412

Özer, İ. (2000). Temettuat Defterlerinde Somuncu Babanın Nesebi (1844). *Akademik Araştırmalar Dergisi* , 4-5: 593-609.

Öztürk, S. (1996). *Tanzimat Döneminde Bir Anadolu Şehri Bilecik*. İstanbul, s. 174-175.

Öztürk, S (2000). Temettuat Tahrirleri. *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, S. 4-5, 537-591.

Serin, M., (1998). Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Temettuat Defterleri. T.C. Başbakanlık I.Millî Arşiv Şûrası (20–21 Nisan 1998) Tebliğler Tartışmalar. Ankara: T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınlar. Yayın No. 12: 717-729. Yapısı . *Karadeniz Araştırmaları*, 6 (23): 77-98

BEŞİNCİ BÖLÜM

BURSA MÜZESİ'NDEN APHRODİTE (VENÜS) ANADYOMENE FİĞÜRİNİ APHRODİTE (VENUS) ANADYOMENE FİĞÜRİNE FROM THE BURSA MUSEUM

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Cuneydi HAS

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü,
ahmetcuneydi.has@atauni.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4503-0257>

GİRİŞ

Yunan ve Roma'nın pagan toplumları, tanrılara olan bağlılıklarını sergilemede özellikle heykelleri tercih ederlerdi. Nekropoller, kutsal alanlar ve özel yapılarda adak eşyası ya da dekoratif amaçlı kullanılan bu eserler, geç dönemlerde nitelik yönünden zayıflamış olsalar da inanç ve kültürel açılardan gelenekselliği devam ettirmişlerdir. Dolayısıyla bu eserler, sadece inanç noktasında değil aynı zamanda üretildikleri dönemin siyasi, ekonomik ve sosyo-kültürel açılardan da önemli veriler sunmaktadırlar. Anadolu coğrafyasının Ege dünyası ve Mezopotamya bölgeleri arasındaki ayrıcalıklı konumu ise bu eserlerin değerini daha da arttırmıştır. Anadolu'nun birçok bölgesinde gerek bilimsel kazılarda gerekse de farklı yollardan ele geçen bronz figürinlere sıklıkla rastlanılmaktadır. Bu araştırmada da Batı Anadolu Bölgesinin önemli arkeolojik buluntularını barındıran Bursa Arkeoloji Müzesi'nde bulunan bronz Aphrodite figürini ele alınmıştır.

Aphrodite (Venüs) Anadyomene Figürini

Mezopotamyalı tanrıça Astarte/İştar'dan Yunan heykel sanatına geçtiği düşünülen Aphrodite'nin denizin köpüklü dalgalarından doğduğuna inanılmaktaydı (Havelock, 1995: 77; Bottero -Kramer, 1993: 305; Wardle, 2010: 256; Durugönül, 2009: 109). Aşk, güzellik ve bereketi sembolize eden ve tanrıçanın en sık betimlenen tiplerinden olan Anadyomene kültünün doğuşunun Kıbrıs'taki Paphos olduğu kabul edilmekteydi (Kennedy, 1998: 36; Morford - Lenardon, 2003: 171; Graves, 2010: 320; Schintlmeister, 2013: 2). Tanrıçanın yıkanarak tekrardan bakireliğini kazandığına inanılan Paphos'un, Yunanlılar ve Fenikeliler arasında geçiş noktası olduğu bilinmekteydi (Stewart, 2014: 177.).

Aphrodite heykelleri, tapınaklarda, hamamlarda ve villaların bahçelerinde görsel algı yönü daha ağır basan dekoratif işlevli eserlerdi (Aybek, 2009, 63; Thompson, 2007, 92-94.). Genellikle benzer stilistik özelliklere sahip mermer, pişmiş toprak, bronz gibi malzemelerin kullanıldığı bu eserlere, Antik Yunan ve Romalı heykeltıraşların ilgisi yoğundu (Picon,- Mertens, 2007, Fig. 241, 451-452.).

Güzelliği ve zarafeti ile bilinen tanrıça heykelleri, Klasik Dönem'de giysili iken Hellenistik Dönemle beraber çıplaklığın ve cinselliğin ön plana çıktığı eserler haline gelmişlerdir (Smith, 2013, 82; Gardner, 1920: 203.). Fakat çıplak Aphrodite örneklerinin ilk olarak heykeltıraş Praxiteles'in Klasik Dönem

sonlarına verilen Knidos Aphroditesi ile başladığı kabul edilmektedir (Farnell, 1896, 665; Closuit, 1978, 20-21). Buna ilaveten Capitolini, Medici, ve Çömelen tiplerini de bu sınıfa dahil edebiliriz.

Araştırma konumuza da dahil ettiğimiz bu tipler içerisinde “denizden çıkan ya da saçını kurulayan-bağlayan” anlamlarına gelen “Aphrodite Anadyomene” örnekleri oldukça popülerdi. Anadyomene, MÖ 4. yüzyılda ressam Apelles tarafından İlk kez Kos Asklepios kutsal alanı için resmedilmiştir (Havelock, 1995: 86.). Apelles, tamamen çıplak işlediği tanrıçayı, omuz yüksekliğine kadar kalkan elleriyle saçlarını sıkarak vaziyette betimlemiştir. Sanatçının esin kaynağı, Atina’da güzelliği sayesinde ölüm cezasından kurtulan Heteira Phryne’nin çıplak olarak denize girerken görülmesi olmuştur (Bazant, 2017, s. 91; Fuchs, 1969, s. 218, Abb. 234; Tekçam, 2007, s. 91.)³.

Anadyome tipleri, banyo sonrası ayakta ve çıplak betimlenen figürün omuz yüksekliğine kadar kaldırdığı elleriyle saçlarını sıkarak kurutuyormuş hissi uyandıran, dizden kırılan bacağın öne doğru atılmasıyla tanınmaktadırlar (Lafli, Feugere, 2006, Fig.13, s.13, 18, 29.). Bunun yanı sıra küçük verilen baş, duygusuz bir yüz ifadesi, aralıklı gözler, küçük ağız ve göğüsler, yuvarlatılmış hatlara sahip genç bir kadın izlenimiyle de bilinmektedirler.

Anadyomene’nin özelliklerini en iyi yansıtan örnekleri Vatikan’da ve Roma’daki Palazzo Colonna’da bulunmaktadır (Havelock, 2007, 87-88.). Vatikan’da sergilenen heykel yarı giyimli iken Palazzo Colonna’daki eserin çıplak işlendiği görülmektedir. Bu müzelerde sergilenen her iki eserde çıplaklık haricinde Anadyomene’nin genel stilistik özelliklerini barındırmaktadırlar. Çünkü tanrıçanın bilinen ayrıntıları dışında çıplak ya da yarı çıplak olarak gördüğümüz örnekleri de mevcuttur.

Anadolu’da genellikle çıplak betimlerini gördüğümüz bu tipte eserlere geç dönemlere kadar Pergamon (Töpperwein, 1976: Taf. 34, 207-209), Ephesos (Marcovich, 1984: 238; Schintlmeister, 2013: 8, 10.), Smyrna (Lexicon II/1-2, Res. 449.), Tralleis (Çekilmez, 2014: Lev.21, K.8-12.), Knidos (Aybek, Tuna, Atıcı, 2009: 31.), Tarsus (Goldman, 1950: pl. 212, fig. 9-11.), Kyzikos (<https://tpsalomonreinach.mom.fr>), Patara (Işın, 2007: 37, K15, fig. 20-78.) gibi kentlerde rastlanmıştır. Tokat, Niğde, Yozgat, Kayseri ve Eskişehir Arkeoloji

³ Heteira: Antik dönem Yunan dünyasının iyi eğitim görmüş kibar hayat kadınlarına verilen isimdi. Heteiralar, her ne kadar hayat kadını olarak bilinse de yetenekli, çekici ve entelektüel açıdan tatmin edici kişilerdi.

Müzesi gibi daha birçok müzede çok sayıda örnekleri bulunmaktadır (Hakman, 2020, 89, Fig. 41; Altun, 2022, Fig. 1-2, 139-143.). Dolayısıyla Aphrodite Anadyomene kültü, Anadolu'nun pek çok kentinde heykeller, kabartmalar ve sikkeler üzerinde görülen yaygın tipler arasındaydı. Anadyomene tipinin ilk kez Kos adasında hayat bulduğu düşünüldüğünde, Anadolu'nun büyük bir bölümünde ele geçmelerini de yadırgamamak gerekir (Brinkerhoff, 1978, 68.). Anadolu'da bu eserlerin varlığının önemli bir yanı ise konumu itibarıyla hem Mezopotamya hem de Yunan dünyasının bir sentezini oluşturmasıdır. Roma ve Bizans dönemlerinde her ne kadar nitelikli eserler azalmış olsa da onları devam ettirmeleri açısından kanıtlayıcı somut deliller olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Bursa örneğinde yuvarlak bir altlık üzerinde sağ bacağını dizden kıran çıplak Aphrodite, her iki kolunu dirsekten kırarak elleriyle iki yandan saçını tutmakta ve kalçası hafifçe sola doğru kaykılmış halde işlenmiştir (*Görsel 1*). Ayakta duran çıplak tanrıçanın yukarı kaldırdığı sağ kolu neredeyse başın üst kısmına denk gelirken sol kolu çene hizasına kadar inmektedir. Esere arkadan bakıldığında vücudun sola doğru kaykıldığını ve kolların ortadan iki ayrılan dalgalı saçları tuttuğu daha net biçimde görülmektedir (*Görsel 2*). Sırt kısmında gördüğümüz üst kısmı kırık olan halka şeklindeki düzenek, eserin bir yerlere asılarak ya da kişinin üzerinde taşıyarak adak amaçlı kullandığı ihtimalini güçlendirmektedir. Buna ilaveten stilistik özellikleri ve yoğun kullanımdan kaynaklandığını düşündüğümüz bozulmalara sahip olması da adak eşyası olarak kullanımlarını akla getirmektedir. Özellikle Roma Döneminde pişmiş toprak ve bronzdan yapılan bu figürinlerin adak işlevli kullanıldıkları bilinmektedir (Smith, 2002, 83.).

Bu tarz bronz figürinler, her ne kadar oksitlenme sorununa maruz kalmış olsa da yukarıda bahsettiğimiz stilistik ve ikonografik özelliklerini korumuşlardır. Eserimizle stilistik olarak çağdaş olabileceğini düşündüğümüz en yakın örnekler, Yozgat ve Niğde müzelerindeki eserlerdir (Hakman, 2020, 89, Fig. 41; Altun, 2022, Fig. 1-2, 139-143.) (*Görsel 3-4*). Bir kaide üzerinde ayakta-çıplak duran Aphrodite Anadyomene'nin zayıf verilen üst gövdesiyle birlikte kolların saçlarını sıkarak kurutması eylemi, yüz detaylarının belirsizliği, bir bacağın dizden bükülerek öne doğru çıkıntı yapmasıyla vücut ağırlığının tek bacak üzerine yüklenmesi, bacakların bitişik işlenmesi ve ince-uzun vücut yapılarıyla eserimizi andırmaktadırlar.

Hellenistik ve Roma dönemlerinde yoğun olarak üretilen bu tip figürinler, gövdelerinin orantısızlığı (ince-zayıf), uzuv geçişlerindeki keskin yapıları ve Anadolu'nun farklı bölgelerinden ele geçen eserlerin stilistik ve ikonografik detaylarıyla muhtemelen MS 3. veya MS 4. yüzyıllara tarihlenmektedirler (Bieber, 1977: 64, Pl. 39, Fig. 224; Sharpe, 2014: 151; Kızılgut, 2004, 242-250, Lev. 82, a-c; Lev. 83, a-c; Lev. 84, a-b; Lev. 85, c-d; Lev. 86, a-c).

Görsel 1: Bursa Müzesinden Aphrodite Anadyomene (Bursa Müzesi Arşivi)

Görsel 2: Bursa Müzesinden Aphrodite Anadyomene (Arkadan ve Profilden)

Görsel 3: Yozgat Müzesinden Aphrodite Anadyomene (Altun.Fig. 1-2.2022)

Görsel 4: Niğde Müzesinden Aphrodite Anadyomene (Hakman, Fig. 11, 2020.)

KAYNAKÇA

- Altun, Savaş, (2022). Bir Grup Bronz Figürin: Aphrodite-Minerva-Satyr. (Ed.), Hamza Koç, Current Approaches in Social, Human and Administrative Sciences, (s. 138-160). İzmir: Duvar Yayınları.
- Andrew, Stewart, *Art in The Hellenistic World*, Cambridge University Press, New York, 2014
- Aybek, Serdar, *Metropolis İonia I, Metropolis'de Hellenistik ve Roma Dönemi Heykeltıraşlığı*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2009
- Aybek, S.-Tuna, M.-Atıcı, M., *İzmir Tarih ve Sanat Müzesi Heykel Kataloğu, Orijinaller, Roma Kopyaları, Portreler ve Kabartmalar*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2009
- Baldıran, Asuman, *Stratonikeia Nekropol Buluntuları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 1990
- Bazant, J. (2017). The Legend of Knidia Today. *Studie Graeca Et Latina*, LIII, Eirene, 53, 2017, 79-112.
- Bottero, J-Kramer, S. N; *Mezopotamya Mitolojisi*, A. Tümertekin (Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, 305
- Brinkerhoff, D. Morgan, *Hellenistic Statues of Aphrodite: Studies in the History of their Stylistic Development*, Garland Publishing, New York/London, 1978
- Christine, M. Havelock, *The Aphrodite of Knidos and Her Successors*, The University of Michigan Press, Michigan 1995
- Closuit, Leonard, *L Aphrodite De Cnide: étude typologique des principales répliques antikalas de l'Aphrodite de Cnide de Praxitèle*, Martigny Imprimerie Pillet, Martigny, 1978
- Çekilmez, Murat, *Tralleis Güney Nekropolü Terrakotta Figürinleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi, 2014
- Farnell, Lewis, R. *The Cults of the Greek States*, Oxford Clarendon Press, Oxford, 1896
- Fuchs, Werner, *Die Skulptur Der Griechen*, Hirmer Verlag, München, 1969
- Gardner, Ernest A., "The Aphrodite from Cyrene", *The Journal of Hellenic Studies*, 40 (2), 1920, 203-205.
- Goldman, Hetty, *Excavation at Gözlükule- Tarsus, Vol. 1*, The Hellenistic and Roman Periods, Princeton University Press, New Jersey, 1950

- Hakman, Meral. “Niğde Arkeoloji Müzesi’nden İki Heykelcik: Aphrodite Anadyomene ve Çıplaklık”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Y. 24, S. 1, 2020, s. 81-98.
- Havelock, C. Mitchell, *The Aphrodite of Knidos and her successors: A Historical review of the female nude in Greek Art*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, Michigan, 2008
- Işın, Gül, *Patara V. 1: Patara Terrakottaları. Hellenistik ve Erken Roma Dönemleri*, Ege Yayınları, İstanbul, 2007
- Kızılgut, İsa, *Türkiye’nin Seçilmiş Bazı Müzelerinden Hellenistik ve Roma Dönemi Bronz Heykelcikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi, 2004.
- Lafli, E. – Feugere, M. *Statues et statuettes en bronze de Cilicie: avec deux annexes sur la main de Comana et les figurines en bronze du Musée de Hatay*, Archaeopress, Oxford, 2006.
- Luise, Schintlmeister, *Aphrodite in Ephesos*, Magistra der Philosophie, Universität Wien, Wien, 2013
- Marcovich, Miroslav, “Three New Epigrams from Ephesus”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 56, 1984, 237-239.
- Mariannne, E. Wardle, *Naked and Unashamed: A study of the Aphrodite Anadyomene in the Greco-Roman World*, Department of Art, Art History and Visual Studies in the Graduate School of Duke University, Durham, 2010, 256
- Mark, P.O. Morford-Robert J. Lenardon, *Classical Mythology*, Oxford University Press, New York, 2003, 171
- Mike, D. Kennedy, *Encyclopedia of Greco-Roman Mythology*, Santa Barbara, Oxford, 1998, 36
- Picon, A. C.-Mertens J. R, *Art of the Classical World in the Metropolitan Museum Art*, Yale University Press, London, 2007
- Graves, Robert, *Yunan Mitleri Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*, Say Yayınları, İstanbul, 2010
- Schintlmeister, Luise, *Aphrodite in Ephesos*. Universität, Wien, Magistra der Philosophie (Mag.phil.) Wien, 2013
- Sharpe, Heather F. “Bronze Statuettes from the Athenian Agora: Evidence for Domestic Cults in Roman Greece”. *Hesperia* 83, 1, 2014, 143-187.

- Smith, R. R. R.-Ertuğ, Ahmet, *Sculptured for Eternity, Treasures of Hellenistic, Roman and Byzantine art from Istanbul Archaeological Museum*, Ertuğ&Kocabıyık, İstanbul, 2002
- Smith, R. R. R, *Hellenistik Heykel*, A. Y. Yıldırım (Çev.). Homer Kitabevi, İstanbul, 2013
- Thompson, Nancy L, *Roman Art*, Yale University Press, New York, 2007
- Töpperwein, Eva, *Terrakotten von Pergamon*, Deutsches Archäologisches Institut- Pergamonische Forschungen Band 3, Berlin, 1976.

ALTINCI BÖLÜM

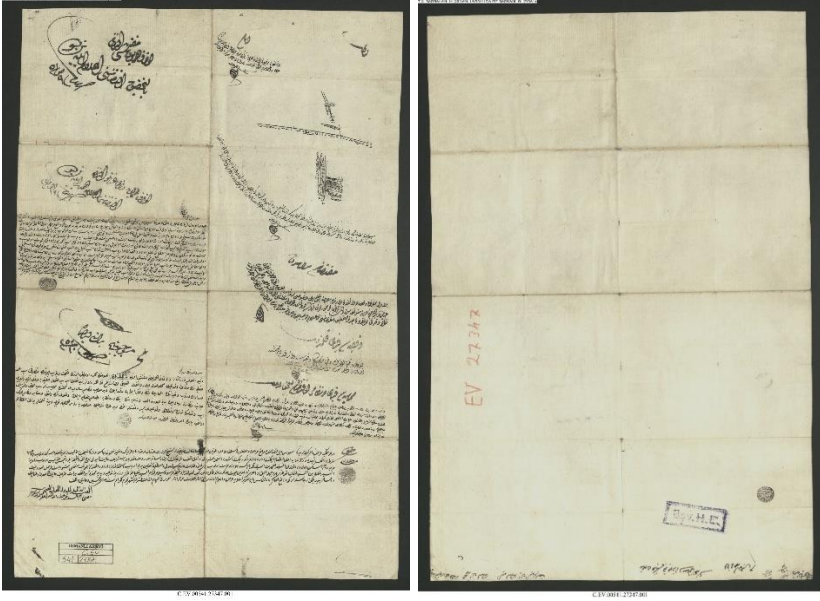
ANADOLU ERENLERİNDEN ŞEYH MERZUBANİ VELİ; TÜRBESİ VE ÇİLEHANESİ SHEİKH MERZUBANİ VELI, one of the ANATOLIAN SAINTS; HIS TOMB and HOUSE of ASCETİSM

Arş. Gör. Dr. Muhammed Emin DOĞAN
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü
emin.dogan@atauni.edu.tr ,ORCID: 0000-0002-6942-742X

GİRİŞ

Anadolu’da İslâmî kültürün yerleşmesi ve kırsal bölgelerde sûfi merkezlerinin kurumsallaşması süreci, çoğu zaman belirli velî şahsiyetler etrafında teşekkül eden zaviyeler aracılığıyla şekillenmiştir (Özköse, 2003, 276). Bu bağlamda Sivas’ın Zara ilçesi yakınlarında faaliyet gösteren Şeyh Merzubani Veli, bölgesel tasavvuf geleneğinin oluşumunda etkin bir isim olarak değerlendirilir. Onun menşei ve hayatına dair bilgiler, tarihî kayıtlarla menkıbevî anlatıların iç içe geçtiği bir yapı arz eder. Şeyh Merzubani’nin kimliği hakkındaki bilgilere III. Gıyaseddin Keyhüsrev’in 1274 tarihli vakfın vakfiyesinden ulaşabilmekteyiz. Yüksel’in okumuş olduğu vakfiyeye göre “*Sultanlar Sultanı Gıyase’ d dünya ve’ d-din.. Ebu’l feth Keyhüsrev b. Sultan es-Said Rukneddin Kılıç Arslan.. Daruz-Zakirin diye anılan.. Şeyh Merzubân diye meşhur olan Şeyh Mahmud b.Seyyid Ali el-Hüseynî el-Bağdadî Zaviyesi.. ve bu şeyhin mutahhar Türbesi mesâlihine Dârü’l-alâ Sivas Tevabiindeki Zara yakınlarında kain bulunan Şeyh Köyü diye anılan köyün tamamını vakfetti*” şeklindeki tercümesi Merzubâni Veli’nin adının Mahmud, babasının isminin Ali, Hz. Hüseyin’in soyundan geldiğini ve Bağdatlı olduğu bilgisine ulaşabilmekteyiz (Yüksel, 1995: 235). Ayrıca III. Gıyaseddin Keyhüsrev’in vakfına göre özellikle türbe ve zaviyenin bulunduğu bölge kervan yolları üzerinde yer almakta, Orta Asya’dan Anadolu’ya gelen muhacirlerin durakladığı bir bölge konumunda olması ile ayrı bir ehemmiyet taşımaktaydı (Yüksel, 1995: 236). Âşıkpaşazâde’nin Abdalân-ı Rum (Şahin, 2001) olarak nitelendirdiği dervişler, Türk ve İslam dünyasında kolları olan teşkilatlı bir yapıya sahip tarikatları işaret etmekteydi (Barkan, 1942, 282). Horasan erenleri geleneğinin Anadolu’daki yansımalarını inceleyen Köprülü ve Ocak gibi araştırmacılar, bu tür şahsiyetleri özellikle “uç bölgelerde zaviye kuran derviş tipolojisi” içerisinde ele alır (Köprülü, 1984: 19; Ocak, 1992, 85). Bu çerçeve, Şeyh Merzubani Veli’nin tarihî ve sosyo-kültürel bağlamını anlamak açısından önemli bir zemin sunmaktadır (Mahiroğulları, 1999: 251). Zira 1536 tarihli bir vakıf senedinde Şeyh Merzuban i Veli “Şeyh Mahmud b. Şeyh Ali el Hüseyin-i el Bağdadî el-Vefâi el-Hanefi” ibaresi Vefai tarikatına (Şahin, 2014: 41) mensubiyeti işaret etmektedir ki, rivayetlere göre Tâcü’l Ârifîn (Kaçmaz, 2006: 5) lakabıyla ünlenen Vefai tarikatının kurucusu Muhammed b. Muhammed Arız olan Ebü’l-Vefâ’nın (Ocak, 1994: 347-348) yedinci halifesi Şeyh Hüseyin Rai’nin tarikat kardeşi ve yol arkadaşıdır (Sönmez, 2021: 397). Bir diğer

rivayete göre de bizzat Ebu-l Vefa tarafından Anadolu'nun İslamlaşma sürecinde rol oynaması için Zara'da zaviye açmasını işaret etmesidir (Savaş, 1992: 179-180.; Yüksel: 1995, 237).

Görsel 1: Sivaslı kazasında Şeyh Merzuban karyesinde Sultan Alaaddin tarafından aynı namdaki aziz için bina ve vakıf olunan zaviye (Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi'nden C..EV..541-27347)

Şeyhin etrafında teşekkül eden zaviye ve vakıf sistemi hem dini işlevlerin hem de dönemin sosyo-ekonomik yapısının anlaşılması bakımından dikkate değer bulgular içerir. Sivas vakfiyeleri içerisinde yer alan 902/1496 tarihli kayıt, “Tekke Köyü’ndeki Şeyh Merzuban Zaviyesi”nin araziler, bağlar ve bir değirmenle desteklendiğini gösterir ve bu yapının bölgesel toplumsal hayatı yönlendiren kurumsal bir merkez olduğunu ortaya koyar.. Zaviyelerin sosyal yardım, misafir ağırlama ve yol güvenliği gibi fonksiyonlara sahip olduğuna işaret eden literatür de (Kara, 2004: 59-62; Kılıç, 2005: 234-235) Şeyh Merzubani Veli çevresinde oluşan yapının sadece dini değil, aynı zamanda sosyal bir odak noktası olduğunu teyit eder (Kaya, 2008, 235).

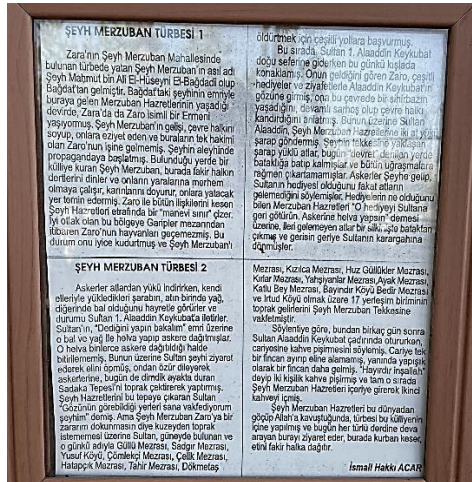
Bölge ile ilgili çalışmalar yapan Folklor Araştırmacısı İsmail Hakkı Acar'ın Şeyh Merzubani Veli ile ilgili rivayeti türbe giriş kapısında yer almaktadır ki, bölge halkı arasında doğru olarak kabul edilmektedir. Sultan Alaaddin Keykubad ile H. 621/M. 1205 tarihinde görüşmesinin olduğu da

belirtilmektedir. Bu iki bilgilendirmeden özetle; Şeyh Merzubani Veli'nin asıl adının Şeyh Mahmud b. Ali el-Hüseynî el-Bağdâdî olduğu, Bağdat'taki şeyhinin emriyle Zara'ya geldiği aktarılmaktadır. Bölgeye yerleştikten sonra bir zaviye çekirdeği oluşturmuş, fakirlerin ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik faaliyetleriyle tanınmıştır. Bu süreçte Zara'da otorite kurmuş olan “Zaro” adlı bir şahısla arasında gerilim yaşandığı menkıbevi kaynaklarda anlatılır.

Rivayete göre Sultan I. Alaaddin Keykubât'ın bölgeden geçişi sırasında, Zaro'nun şeyhi kötülemek amacıyla sarhoşluk ve büyücülük iddialarında bulunduğu, bunun üzerine Sultan'ın Şeyh Merzubani'yi sınamak için birtakım denemeler yaptırdığı, fakat sonucunda şeyhin keramet gösterdiğine inanılarak Sultan'ın özür dilediği aktarılır. Bu anlatıya göre Sultan, Şeyh Merzubani'ye bağlılık nişanesi olarak Sadaka Tepesi ve çevresinde yer alan birçok mezrayı tekkeye vakfetmiştir.

Metinde ayrıca, Sultan'ın cariyesine kahve pişirtmesi ve kahvenin Şeyh Merzubani'ye götürülmesiyle ilgili bir rivayet de yer alır. Şeyh vefat ettiğinde bugünkü türbenin bulunduğu yere defnedilmiş ve türbe çevresi zamanla Zara halkının ziyaretgahı hâline gelmiştir.

Bu çalışma, Şeyh Merzubani Veli'nin hayatı, vakfı ve ona nispet edilen eserleri, sanat tarihî perspektifinden ele alarak; özellikle imaret merkezli mimari okumayı derinleştirmeyi amaçlar. Böylece hem şahsiyetin tarihsel konumu daha anlaşılır hale getirilecek, hem de Zara çevresindeki tasavvufî mekânların sanat tarihi açısından taşıdığı özgün nitelikler ortaya konacaktır.

Görsel 2: Şeyh Merzubani Veli'ye Atfedilen Rivayet

Görsel 3: Türbe Girişinde Yer Alan Levha

Şeyh Merzubani Veli Türbesi

Türbe, Zara İlçesine bağlı Tekke Köyü girişinde 39° 51' 44'' kuzey, 37° 45' 12'' doğu koordinatlarında yer almaktadır. Yapı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Sivas Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü tarafından 22.07.1983 tarihinde 4530 sayılı kurul kararı numarası ile korunması gerekli taşınmaz kültür varlığı olarak tescil edilmiştir (Sivas KVK Bölge Kurulu).

Görsel 4: Şeyh Merzubani Veli Türbesi Konumu

Yüksel'in okumuş olduğu III. Gıyaseddin'in 1274 tarihli vakfiyesinde “Sultanların sultan ı Giyase'd-dünya ve'd-din ... Ebu'lfeth Keyhusrev b. Sultan es-Said Rukneddin Kılıç Arslan ... Daruz-Zakirfn diye anılan ... ve Şeyh Marzubôn diye meşhur olan Şeyh Mahmud b.Seyyid Ali el-Hüseynf el-Bağdadf Zaviyesi ... ve bu şeyhin mutahhar Türbesi mesâlihine Darü'l-alâ Sivas tevabiindeki Zara yakınlarında kain bulunan, Şeyh Köyü diye anılan köyün tamamını ... vakfetti” (Yüksel, 236) ibaresinden yola çıkarak türbenin bu tarihten önce inşa edildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Giriş kapısı üzerinde dört satırlık kitabe metni mevcuttur. Ancak kitabe metni ile ilgili araştırmacılar tarafından farklı görüşler mevcuttur. Yüksel kitabe metninin son satırında yer alan ebced hesabına göre H. 635/M. 1237 tarihini belirtmiş, özellikle çalışmasında Orhan Cezmi Tuncer (Tuncer, 1992: 177), Max Van Berhem ile Halil Edhem'in yayınlarında tarihin H. 935/M. 1528 tarihinin yanlış okunma ihtimali üzerinde durmuş ve genel olarak 1274 tarihli vakfiyenin de olması nedeni ile yapının inşa tarihini 1237-1274 arasına tarihlendirmiştir (Yüksel, 1995: 236). Ancak yapmış olduğumuz çalışma neticesinde son satırdaki ebced hesabı tarafımızdan H. 975/M. 1567/1568 olarak okunmuştur. Tarih satırındaki hamse 5, tis'mie 900, seb'in 70 olarak okunarak bu sonuca ulaşılmıştır. Kaldı

ki bu kitabe onarım kitabesi olmalıdır. Zira vakfiye kaydında türbenin 1274 tarihinden önce yapılmış olduğunu belirtmiştik. Tuncer araştırmasında ayrıca yerde onarımlara ait 1792 ve 1889 tarihlerin bulunduğu iki yazıtın daha olduğunu belirtmiştir (Tuncer, 1992: 176).

Sülüs hat ile yazılmış olan dört satırlık kitabe metni üzerinde tam merkeze konumlanacak şekilde yerleştirilen akant yapraklarından devam eden kıvrık dal üzerinde palmetlere yer verilmiştir. Bu tezyinatın içerisinde ise Vefai tarikatına ait tac yer almaktadır. Derviş külahı olarak da tanımlayabileceğimiz tac, sade, püskülsüz, tepe kısmı yuvarlak ve etrafı sarıkla değil boş haliyle şekillendirilmiştir.

Görsel 5: Giriş Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitabe Metni

Kitabe metni tarafımızca şöyle okunmuştur;

1-Lekad temme hazal kabru bi avnillahi da'muhu el-minneh

2-Ale'l merkadi'l mensari'l mercii'l hudâ ve'l himme

3-Şeyh Merzubânî el-izzetu ala kulli'l mille

4-Hâne târihuha âme hamse ve tisimie ve sebine

1-Bu türbe minnetiyle kullarına daima destek olan Allah'ın yardımıyla yapıldı

2-Düşkünlere yardım makamı, doğru yola talip olanların başvuracağı himmet sahibi zatın kabri üzere

3-O Şeyh Merzubânîdir, şanı ve şerefi bütün milletlere fâik olan,

4-975 yılında tamam oldu yapının ikmal tarihi.

Giriş kısmında yer alan bu onarım kitabesinden başka türbe içerisinde sekizgenin güney kenarında süsleme detayında yapılan onarıma ait olduğu düşünülen H. 1291/M. 1874 tarihi de bulunmaktadır.

Görsel 6: Süsleme Detayında Yer Alan Onarım Tarihi

Türbe, içten ve dıştan sekizgen bir gövdeye sahip olup iç mekân geometrisi bu çokgen düzeni takip eden geniş bir hacimden meydana gelmektedir. Türbe, hazire şeklinde olan aynı zamanda köyün mezarlığı da olan arazi içerisinde yer almaktadır. Yapıya bugün kuzeydoğu yönünde yer alan dar bir kapı açıklığı ile girilmektedir. 0,75 m genişliğindeki ve 1,32 m yüksekliğindeki bu giriş, özgün türbe kütesinden farklı bir yapı karakteri sergilemesi nedeniyle sonradan eklenen bir birim olarak değerlendirilir. Bu nedenle türbenin güncel

giriş aksı, yapının ilk inşa evresinde planlanan şemadan bağımsız, geç döneme ait hazırlık alanı olarak nitelendirebileceğimiz bir eklemeyeyle belirlenmiştir.

Görsel 7: Şeyh Merzubani Veli Türbesi Havadan Görünüm

Görsel 8: Şeyh Merzubani Veli Türbesi Havadan Görünüm

Görsel 9: Şeyh Merzubani Veli Türbesi Genel Görünüm

Kapıdan sonra türbenin ana gövdesine bağlanan dikdörtgen formlu bir geçiş hacmi yer alır. Bu bölüm, türbenin dışa açılan ön koridoru niteliğinde olup 3,20 m uzunluğunda ve 1,95 m genişliğinde olup duvar kalınlığı 1 m dir. Giriş açıklığı 0. 72 m dir. Duvar dokusu ve malzeme farkı, ayrıca mekânsal kuruluşundaki farklılıklar dikkate alındığında, bu dikdörtgen hacmin de türbenin özgün planına sonradan eklenen ikinci bir bölüm olduğu anlaşılmaktadır.

Görsel 10: Türbe Girişi Hazırlık Bölümü

Sekizgen gövdeyi oluşturan dış yüzeyler, kapının yer aldığı kenardan başlayarak saat yönünde şu ölçülere sahiptir: 2,22 m, 1,84 m, 1,65 m, 1,70 m, 1,85 m, 1,75 m ve 1,75 m uzunluğa sahip olup, duvar kalınlığı 1.50 m dir. Kenar uzunluklarındaki farklılıklar, arazi koşullarına uyum sağlayarak biçimlendirdiği hafif asimetrik bir sekizgen plan oluşturduğunu gösterir. İç mekânda bu asimetri, yüzeylerin içeriye doğru yumuşatılmasıyla hafifletilmiş olup türbe odası bütüncül bir sekizgen hacim şeklinde algılanmaktadır. Türbenin doğu ve batı yönlerinde olmak üzere iki mazgal pencere açıklığına yer verilmiştir. Pencere 0. 52 m genişliğe sahiptirler.

Görsel 11: Türbenin İçten Görünümü

Görsel 12: Mazgal Pencere Açıklıkları

Ana gövde, üstten kubbeye örtülüdür. Kubbeye geçiş, sekizgen gövdenin köşeleri üzerine oturan pendentiflerle sağlanmıştır. Kubbeye, pendentif yüzeylerinde ve sekizgen duvarların iç yüzeylerinde yer alan süsleme kompozisyonları geç dönem özelliğinde olup yapılan onarımlar sonrası nakşedilmiştir. Kalem işi tekniğinde olan süslemelerden daire içine alan kubbe göbeğinde ihlas suresi yazmakta, onu çevreleyen on iki kollu yıldız, her bir yıldızın kollarının uç kısmından itibaren başlayan şemseler, şemseleri çevreleyen yirmi dört kollu yıldız ve tüm bu tezyinatı içine alan ayet bordürü ile kubbe tezyinatı nihayetlendirilmiştir. Kubbe merkezi, şemselerin iç dolguları, on iki-yirmi dört kollu yıldızların arasında kalan boşluklar kıvrık dallar ve palmetlerle dolgulanmıştır. Ayrıca bu kompozisyonlar pendentiflerde de tekrar edilmiştir. Türbenin iç kenar yüzeylerinde ise kabartma tekniğinde yüzeysel süslemeler görülmektedir. Burmalı sütunceler üzerinde simetrik olarak sıralanan bir ters bir düz yerleştirilmiş karni ve sırtı akant yapraklarla tezyin edilen C kıvrımlarından oluşturulan kompozisyon en üstte vazodan çıkan ve iki yana doğru dağılan akant yapraklarla sonlandırılmıştır. C kıvrımlarının volüt şeklinde sonlanan uç kısımlarında palmet ve püskül motifleri görülmektedir. Vazonun kaide kısmında ise H. 1291/M. 1874 tarihi

bulunmaktadır. Bu kompozisyonun merkezinde mimari yapı olarak görülen kemer içerisinde kemer kilit taşından aşağı doğru üç zincirle sarkıtılan kandil bulunmaktadır. Kemer üzerinde iki küçük akant yaprağı üzerinde devam eden Hilal ve Yıldız motifleri süsleme kompozisyonuna hareketlilik sağlamaktadır. Bu tezyinat şablonu yalnızca mihrabın da bulunduğu güney yöndeki üç kenar da tekrar edilmiş, diğer dört kenarda ise kemer açıklığı içerisinde sarkıtılan kandil motifi kullanılmıştır.

Görsel 13: Şeyh Merzubani Veli Türbesi Kubbesi İçten Görünüm

Görsel 14: Türbenin Süsleme Detayları

Türbenin iç kısmında, mekânın tam merkezine yerleştirilmiş olan ahşap sanduka, plan organizasyonunun esas odağını teşkil eder. Sanduka 2,82 m uzunluğunda ve 0,64 m genişliğinde olup, yapının merkezî simetrisine uyum sağlayacak şekilde konumlandırılmıştır. Sandukanın baş şaidesi, Örfî Destarlı Kavuk ile sonlandırılmıştır.

Görsel 15: Şeyh Merzubani Veli Ahşap Sandukası

Şeyh Merzubani Çilehanesi

Türbenin yaklaşık 100 m güneydoğusunda yer alan çilehane, Anadolu'daki en erken tarihli zikir-halvet mekânları arasında kabul edilmektedir. Orijinalinde Roma dönemi kaya mezarı olan (Engin, Uysal, VD., 2012: 190) Tekke Kaya Mezarı doğal nedenler ve bilinçsiz tahribatlardan dolayı zarar görmüştür. Yaklaşık 4 m²'lik dar bir iç hacme sahip olan yapı, plan ve mekân kurgusu bakımından mağara tipi çilehane örneklerine yaklaşmakta; özellikle Orta ve Doğu Anadolu'da görülen kaya oyma hücre geleneğini hatırlatmaktadır. Bu açıdan yapı, hem erken tasavvufî mimarinin hem de yerel kaya barınakları/oyukları geleneğinin sürekliliğini yansıtan önemli bir örnektir.

Görsel 16: Şeyh Merzubani Veli Çilehanesi Genel Görünüm

Çilehane mekânı, ana kayaya oyularak oluşturulmuş mağara şeklinde düzenlenmiş olup, biçimsel olarak kaya mezarı görünümlerini çağrıştırmaktadır. Dar ve alçak hacim, sufilerin inziva ve tefekkür amaçlı kullandığı halvet hücrelerinin tipolojik özelliklerini taşımaktadır. Rivayetlere göre Şeyh Merzubani Veli ve dervişleri, burada kırk gün süren halvete (erbain) çekilerek ibadet etmişlerdir. Bu ritüelin varlığı, yapının külliye içerisindeki tasavvufî fonksiyonunu açıkça göstermektedir.

Görsel 17: Şeyh Merzubani Veli Çilehanesi Giriş Bölümü

Kayaya oyulmuş şekilde düzenlen çilehane, 2.27 m uzunluğunda ve 1. 72 m genişliğinde dikdörtgen planlıdır. Kayanın kuzeyinde yer alan 0. 68 m genişliğinde ve 1. 23 m yüksekliğindeki açıklıktan iç bölüme ulaşılmaktadır. Bu açıklığa sonraki dönemlerde yerel halk tarafından hayvanların girmesini engellemek için kapı eklenmiştir. Mekanın içinde kaya oyularak seki görünümünde üç yönü de kuşatan nişler meydana getirilmiştir. Açılan bu oyuklar 1. 96 m uzunluğunda, 0. 96 m derinliğinde ve 1. 64 m yüksekliğindedir. Bu alanlar, çilehanenin asıl kullanım mekânı olup tek kişinin uzun süreli ibadetine imkân verecek şekilde düzenlenmiştir. Mekânın alçak, basık ve dış dünyayla ilişkisi sınırlı yapısı, tasavvuf mimarisinde dünya ile bağın kesilmesi ilkesini pekiştiren fiziksel bir unsur olarak yorumlanabilir.

Görsel 18-19: Çilehane İçten Görünüm

Değerlendirme ve Sonuç

Şeyh Merzubani Veli'ye nispet edilen türbe ve çilehane, gerek mimarî oluşumları gerekse tarihî-tasavvufî bağlamları itibarıyla Anadolu'daki erken kırsal zaviye geleneğini temsil eden iki temel yapı olarak karşımıza çıkar. Günümüze zaviyesi ulaşmamış olsa da kaynaklardan varlığını tespit edebilmekteyiz. Yüksel'in 1274 tarihli vakfiye okuması, Şeyh Merzubani'nin Mahmud b. Ali el-Hüseynî el-Bağdâdî olduğunu ve Vefâiyye (Gülten, 2018: 566) silsilesine mensubiyetini ortaya koyarken; 1536 tarihli kayıtlarda geçen "el-Vefâi el-Hanefî" ibaresi ve menkıbevî aktarımlar, bu bölgenin erken tasavvufî yerleşimlerinden biri olduğunu açık biçimde gösterir (Yüksel, 1995: 235-237). Bu tarihsel çerçeve, türbe ve çilehanenin hem tasavvufî kimlik hem de mimarî karakter açısından birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Türbe, hem yapım tekniği hem de iç mekân düzeni bakımından, Anadolu'daki türbe mimarisinin karakteristik örneklerinden biridir (Bkz. Yurttaş, Özkan, Köşklü VD. 2024; Tuncer, 1992). Dıştan sekizgen gövde, içten aynı geometrinin devam ettirilmesiyle oluşturulan geniş hacim ve 1–1,5 m'ye ulaşan masif duvar kalınlıkları, yapının hem iklimsel hem de manevi bir korunma anlayışıyla biçimlendiğine işaret eder. Sekizgenin her bir kenarının

farklı uzunluklarda olması (2,22–1,75 m arası değişen ölçüler), planın ideal geometriye değil, araziye ve ustalık pratiğine uyumlu bir şekilde oluşturulduğunu göstermektedir. Türbenin güncel girişindeki dikdörtgen hazırlık hacmi ve kuzeydoğudaki alçak kapı açıklığı, geç dönem eklemeleri olup yapının özgün plan şemasından ayrılmaktadır.

İç mekânda yer alan sanduka, mekânın merkezî kurgusunu belirleyen ana unsurdur. Ahşap sanduka, örfî destarlı kavukla taçlandırılmış baş şahidesiyle şeyhin tasavvufî konumunu yansıtmaktadır (İşli, 2009: 70; Kökrek, 2015: 47). Mihrabın bulunduğu güney bölümünde ve kubbeye geçiş yüzeylerinde yapılan süsleme programı ise tamamiyle geç dönem onarımlarına aittir. Kalem işi tekniğinde hazırlanan on iki ve yirmi dört kollu yıldızlı kompozisyonlar, kıvrık dallar, akant yaprakları, hilal-yıldız motifleri ve ayet kuşağı, geç dönem özelliği göstermekte ve XIX. yüzyıl Anadolu tezyinatında karşımıza çıkan örneklerini sergilemektedir.

Çilehane, zaviyeden ziyade tarikat yapılarının tasavvufî fonksiyonunu belirginleştiren en güçlü unsurdur. İslam geleneğinde oldukça yaygın olan çilehane kültürü tasavvuf kültürüne mensup dervişler tarafından kabul görmektedir (Kara, Doğan, 2019: 14). Allah’a yakın olma, dini özümseme ve bir çok kültürde var olan çile ile özdeşleşmiş, tarikat mensublarının maneviyatlarını yükselttikleri yerler olarak karşımıza çıkmaktadır (Demiraslan, 2016: 175-177). Halvet hücresi olarak da adlandırılan bu yapılar ıssız yerlerde, boş bir mekan içerisinde zihni boşaltıp Allah ile bir olma düşüncesinden kaynaklanmaktadır (Demiraslan, 2016: 177). Nefsi terbiye etmek için çekilen çile esasında Vahdet-i Vücut’a (Konevi, 2014) ulaşma arzusundan gelmektedir. Roma dönemi kayaya oyma mezar yapısından dönüştürülmüş olan bu mekân (Engin, Uysal, VD., 2012: 190), zamanla bölgedeki dervişlerin halvet/erbain uygulamalarına ev sahipliği yapmış ve klasik tasavvuf mimarisinin “inziva hücresi” tipolojisiyle uyumlu hale gelmiştir. Dar, basık ve dünya ile ilişkisi sınırlı bir iç hacme sahip olması; üç yönde oyularak oluşturulan niş/seki düzeni; dışarıyla tek noktadan bağlantı kuran dar açıklığı, halvet mekânlarının tüm temel kriterlerini karşılamaktadır. Özellikle kaya oyma çilehanelerin Orta Anadolu’daki sürekliliği düşünüldüğünde, Merzubani Çilehanesi hem yerel mimarî geleneğin devamı, hem de Vefâiyye’nin zühd merkezli öğretisini yansıtan önemli bir belge niteliğindedir.

Bu iki yapı birlikte değerlendirildiğinde, karşımıza tasavvufî pratik ile mimarî ifadenin bütünleştiği bir çekirdek alan çıkar. Türbe, şeyhin manevî otoritesinin mekâna yansıyan yönünü temsil ederken; çilehane, dervişlerin nefis terbiyesi, halvete çekilme ve tefekkür süreçlerine mekânsal zemin hazırlayan birimlerdir. Dolayısıyla Şeyh Merzubani Veli çevresinde oluşan yapı dokusu, süsleme ve gösterişten ziyade, tasavvufun özüne uygun sadelik ve işlev odaklılık üzerine inşa edilmiştir.

Sonuç olarak Şeyh Merzubani Veli Türbesi ve Çilehanesi, Sivas–Zara yöresindeki zaviye mirasını temsil eden, hem mimarî hem tarihî hem de tasavvufî açıdan çok katmanlı ve özgün yapılardır. Yapım teknikleri, mekân düzenleri, heterojen plan oluşumları ve tasavvufî işlevleriyle Anadolu kırsalında şekillenmiş derviş merkezlerinin tipik özelliklerini taşırlar. Bu nedenle her iki yapı, Anadolu tasavvuf mimarisi ve erken dönem Vefâiyye geleneğinin bölgesel yansımalarını anlamada birincil derecede önemli örnekler olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

- Barkan, Ö. L. (1974). Osmanlı İmparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: I, İstilâ Devrinde Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, S. II (1942), İstanbul, 279-386.
- Denizaslan, Demir. (2016). Din Ve Tasavvuf Kültüründe Çilehane Kavramı Ve Mekân Özellikleri Açısından Gelibolu Çilehanesi. *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 77, 175-196.
- Engin, A., Uysal, B., Ay Şafak, F., Bozkurt, A. (2012). Sivas İli 2010 Yılı Yüzey Araştırması. 29. *Araştırma Sonuçları Toplantısı I. Cilt (23-28 Mayıs 2011 Malatya)*, Ankara, 173-208.
- Gülten, S. (2018), Osmanlı Ve Vefâî Tarikatı İlişkilerine Bir Katkı: Yörükân-I Seyyid Ebu'l-Vefâ Cemaati, Aşıkpaşazâde Ve Seyyid Velâyet. *IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu (18-20 Ekim 2018 Ankara) Bildiriler Kitabı*. Ankara, 563-580.
- İşli, N. H. (2009). *Osmanlı Serpuşları*. Ebru Maatbacılık, İstanbul.
- Kara, M. (2003). *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, İletişim Yayınları Bursa.
- Kara, B., Doğan, S. Çilehane Kültürü: Aksaray Somuncu Baba Çilehanesi Örneği, IV. Uluslararası Aksaray Sempozyumu, Aksaray, 13-20.
- Kaya, A. (2008). Selçuklular Dönemi Sivas'ta İlmi Hayat ve İlim Adamları. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 1-2, 212-242.
- Kılıç, R. (2005). Anadolu Selçukluları ve Beylikler Döneminde Sufi Çevreler: Toplu Bir Bakış Denemesi. *BİLİG*, S. 33, 227-246.
- Konevi, S. (2014). *Vahdet-i Vücûd ve Esasları*. Kapı Yayınları, İstanbul.
- Kökrek, M. (2015). Osmanlı Serpuşları. *El Sanatları Dergisi*, S. 20, 44-53.
- Mahiroğulları, A. (1999). *Dünden Bugüne Zara*, Sivas.
- Ocak, A. Y. (1994). Ebü'l-Vefâ El-Bağdâdî. *TDVİA*, C. 10, İstanbul, 347-348.
- Ocak, A. Y. (2006). Türkiye Selçukluları Döneminde ve Sonrasında Vefai Tarikatı (Vefaiyye). *Belleten*, C. LXX, S. 257, 119-155.
- Özköse, K. (). Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında Tasavvufi Zümre ve Akımların Rolü. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 8, S. 1, 249-279.
- Savaş, S. (1992). *Bir Tekkenin Dini ve Sosyal Tarihi Sivas Ali Baba Zaviyesi*, İstanbul.

- Sönmez, S. (2021). Vefâî Tekke ve Zaviyelerinin Anadolu Coğrafyasındaki Dağılımı (XI-XV. Yüzyıllar). *The Journal of Academic Social Science Studies*, S. 85, 191-404.
- Şahin, H. (2001). Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Abdalân-ı Rum (1300-1400), (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).
- Şahin, H. (2014). Selçuklu ve Erken Osmanlı Döneminde Vefâiyye Tarikatı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 70, 39-54.
- Tuncer, O. C. (1992). Anadolu Kümbetleri, III, Ankara.
- Yüksel, H. (1995). Selçuklular Döneminden Kalma Bir Vefai Zaviyesi, Şeyh Merzuban Zaviyesi, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 25, Ankara, 235-250.
- Yurttaş H., Özkan H, Köşklü Z. V.D. (2008). *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum.
- Yurttaş H., Özkan H., Köşklü Z., Tali Ş., Okuyucu D., Geyik G., Kındıgılı M. (2024). *Tarihi ve Kültürel Varlıklarıyla Erzurum*, Erzurum, 2024.

Publishing House

ISBN: 978-625-378-410-2